

**Cild: 22 Say: 2
2019**

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI

Təsisçi

Hamlet İsaخانlı

Baş redaktor

Qüdrət İsmayılzadə

Redaksiya heyəti

Vəli Baxşəliyev, Azərbaycan
Maisə Rəhimova, Azərbaycan
İsmayıl Hacıyev, Azərbaycan
Rauf Muncayev, Rusiya
Anatoli Kantoroviç, Rusiya
Zurab Maxaradze, Gürcüstan
Mehmet Özdoğan, Türkiyə
Mehmet Işıklı, Türkiyə
Ayman Dosimbayeva, Qazaxıstan
Baurjan Baytanayev, Qazaxıstan
Andreas Şaxner, Almaniya
Bertyill Lyonnet, Fransa
Yoshihiro Nisyaki, Yaponiya

Redaktor müavinləri

Roza Arazova
Tarix Dostiyev
Bəhlul İbrahimli

Redaktor köməkçiləri

Sevda Hüseynova
Kəmalə Mustafayeva

Volume: 22 Number: 2
2019

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor-in-Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Board

Vali Bakhshaliyev, Azerbaijan
Maisa Rahimova, Azerbaijan
İsmail Hajiyeu, Azerbaijan
Rauf Munchayev, Russia
Anatoliy Kantorovich, Russia
Zurab Makharzadze, Georgia
Mehmet Ozdoghan, Turkey
Mehmet Ishikli, Turkey
Ayman Dosimbayeva, Kazakhstan
Baujan Baytanayev, Kazakhstan
Andreas Schachner, Germany
Bertille Lyonnet, France
Yoshihiro Nisyaki, Japan

Editorial Deputies

Roza Arazova
Tarikh Dostiyev
Bahlul Ibrahimli

Editorial Assistants

Sevda Huseynova
Kamala Mustafayeva

Cild: 22 Say: 2
2019

ISSN 2218 – 0346

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Учредитель

Гамлет Исаханлы

Главный редактор

Гудрат Исмаилзаде

Редакционная коллегия

Вели Бахшалиев, Азербайджан

Маиса Рагимова, Азербайджан

Исмаил Гаджиев, Азербайджан

Рауф Мунчаев, Россия

Анатолий Канторович, Россия

Зураб Махарадзе, Грузия

Мехмет Оздоган, Турция

Мехмет Ишыклы, Турция

Айман Досимбаева, Казахстан

Бауыржан Байтанаев, Казахстан

Андреас Шахнер, Германия

Бертил Лйоннет, Франция

Йошихиро Нисяки, Япония

Заместители главного редактора

Роза Аразова

Тарих Достиев

Бахлул Ибрагимли

Рабочая группа

Севда Гусейнова

Кямаля Мустафаева

© COPYRIGHT 1999 Khazar University Press
All Rights Reserved

Məhsəti küçəsi, 41, AZ1096, Xəzər
Universitəsi, Bakı şəhəri
Azərbaycan Respublikası

Mehseti str., 41, AZ1096
Khazar University, Baku
Republic of Azerbaijan

ул. Мехсети, 41, AZ1096,
Университет Хазар,
Баку, Республика Азербайджан

Üz qabığında:
Qayaüstü təsvirlər. Abşeron

Cover page depicts:
Rock drawings. Absheron

На обложке:
Наскальные рисунки. Апшеронский

Telefon: (99412) 4217927 (219)

Faks: (99412) 4989379

E-mail ünvanları:

contact@khazar.org

jaa@khazar.org

<http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRES

İÇİNDƏKİLƏR

Roza Arazova, Tarix Dostiyev, Bəhlul İbrahimli	
Elmdə keçən ömür.....	8
Ülviyyə Heydərova	
Azərbaycanın Ağstafa rayonu ərazisində neolit abidələrinin tədqiqi	11
Toğrul Xəlilov	
Naxçıvanın Tunc dövrü dulusçuluq sənəti.....	30
Anar Ağalarzadə	
Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü kurqanları və daş qutu qəbirləri.....	40
Laçın Mustafayev	
Azərbaycanın keramika istehsalında izlənən qarşılıqlı mədəni təsirlər (e.ə. I minilliyin ortaları).....	56
Murtazəli Hacıyev, Artur Taymazov, Arsen Budayçiyev, Abdulla Abdullayev, Əskərxan Əbiyev	
Dərbənddə (Bab al-Əbvabda) erkən müsəlman nekropolu	66
Tarix Dostiyev	
Orta əsr Şəmkir şəhər yerinin sferokonus qabları	85
Günay Bayramova	
Keramika və xalça üzərindəki bəzi naxışların semantikasına dair.....	101
Afaq Quluzadə	
Bədr Həvvə Bیکə xatunun epitafiyası	110
Qənirə Pirquliyeva	
Kitabə rəy: A. B. Пачкалов. Золотая Орда по данным нумизматических источников. Москва, 2018.....	119

CONTENTS

Roza Arazova, Tarikh Dostiev, Bahlul Ibrahimli	
Life Lived in science	8
Ulviya Heydarova	
Study of Neolithic settlements on the territory of Akstafa district of Azerbaijan	11
Togrul Khalilov	
Pottery of the bronze age in Nakhchivan	30
Anar Aghalarzadeh	
Late Bronze and Iron Age Stone Box and Kurgan Graves of South-east Region of Azerbaijan	40
Lachin Mustafayev	
Intercultural influences observed in ceramics production in Azerbaijan (middle of the 1st millennium BC)	56
Murtazali Haciev, Artur Taymazov, Arsen Budaychiev, Abdula Abdulaev, Askerkhan Abiev	
Early Muslim Cemetery in Derbent (Bab al-Abwab)	66
Tarikh Dostiyev	
Spheroconic vessels of the medieval town of Shamkir.....	85
Gunay Bayramova	
Concerning the sematics of patterns on ceramics and carpets	101
Afag Guluzade	
The epitaph of Badr ul-Havva Bika khatun	110
Ganira Pirkulieva	
Reference of the book: A. B. Пачкалов. Золотая Орда по данным нумизматических источников. Москва, 2018.....	119

СОДЕРЖАНИЕ

Роза Аразова, Тарих Достиев, Бахлул Ибрагимли	
Жизнь, посвящённая науке	8
Гейдарова Ульвия	
Изучение памятников неолита на территории Акстафинского района Азербайджана	11
Тогрул Халилов	
Гончарное ремесло эпохи бронзы Нахчывана	30
Анар Агаларзаде	
Каменные ящики и курганы эпохи поздней бронзы-раннего железа Юго-Восточного Азербайджана	40
Лачын Мустафаев	
Межкультурные влияния в производстве керамики в Азербайджане (середина первого тысячелетия до н.э.)	56
Муртазали Гаджиев, Артур Таймазов, Арсен Будаичиев, Абдулла Абдуллаев, Аскерхан Абиев	
Раннемусульманский некрополь в Дербенте (Баб ал-Абвабе)	66
Тарих Достиев	
Сфероконические сосуды из городища Шамкир	85
Гюнай Байрамова	
К семантике некоторых орнаментов на керамике и коврах.....	101
Афаг Гулузаде	
Эпитафия Бадр ул-Хавва Бика хатуна	110
Ганира Пиркулиева	
Рецензия на книгу: А. В. Пачкалов. Золотая Орда по данным нумизматических источников Москва, 2018	119

Elmdə keçən ömür

Azərbaycan arxeologiyaya elminin patriarxlarından biri, tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadənin 85 yaşı tamam olur. Görkəmli alim, mehriban ailə başçısı və etibarlı dost kimi tanınan Qüdrət müəllim hər bir ziyalıya nümunə ola biləcək mənalı və şərəfli ömür yolu keçmişdir.

Q. İsmayılzadə 1934-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. Həmyaşıdları arasında bilik və bacarığı ilə seçilən Qüdrət müəllim məktəb illərində ictimai işlərdə həmişə fəal iştirak etmiş, dəfələrlə Respublika və Ümumittifaq müsabiqə və olimpiadalarının qalibi olmuş, fəxri fərmanlar və diplomlar almışdır.

1957-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirən Qüdrət müəllim təyinatı üzrə Yardımlı rayonunun Arus və Mirimli kənd məktəblərində tarix fənnindən, və eyni zamanda yaxşı bildiyi rus dili fənnindən də dərs demişdir. Tarixçi olmağı və Vətənə sonsuz məhəbbəti onun rayonda olan arxeoloji abidələrə marağını artırmış, bu abidələri öyrənməyə başlamışdır. Yardımlıdakı fəaliyyəti gənc müəllimin elmə və təhsilə həsr olunmuş həyat yolunun başlanğıcı olmuşdur.

Təyinat müddəti bitdikdən sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Arxeologiya bölməsində elmi fəaliyyətə başlayır və elə ilk illərdə Gəncə-Qazax bölgəsində, Mil-Qarabağ düzündə, Daşkəsən-Xaçbulaq yaylaqlarında, Şirvanda, Qobustanda, Öranqala şəhər yerinin və Üçtəpə kurqanlarının qazıntılarında İ.M.Cəfərzadə, A.A.İessen, S.M.Qaziyev, İ.M.Nərimanov, M.H.Hüseynov, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov və Q.M.Əhmədov kimi görkəmli arxeoloqlarla birlikdə iştirak etmiş, zəngin təcrübə məktəbi keçmişdir.

Q.İsmayılzadə 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının aspiranturasına daxil olmuş, beş il ərzində “Baba-Dərviş qədim yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqi” mövzusu üzərində işləmişdir. Aspirantura müddətində akademik O.M.Çaparidze kimi görkəmli arxeoloqun rəhbərliyi altında elmi işi yerinə yetirməsi, A.A.İessen, V.V.Piotrovski, Y.İ.Krupnov, V.M. Masson

kimi tanınmış alimlərlə elmi-təcrübi əlaqələri onun peşəkar arxeoloq kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

1964-cü ildə Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən olan Baba-Dərviş yaşayış yeri üzrə elmi tədqiqatları başa çatdırıb Tbilisi Dövlət Universitetində dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək elmlər namizədi adını almışdır.

Qüdrət müəllimin bir arxeoloq kimi elmi tədqiqatlarının özəyini Tunc dövrünə aid Qaraköpəktəpə yaşayış yerindəki arxeoloji qazıntılar təşkil edir. Heç də təsadüfi deyil ki, Qaraköpəktəpə, I Kültəpə və II Kültəpə abidələri ilə yanaşı Cənubi Qafqazın Tunc dövrü abidələrinin öyrənilməsində hələ də etalon abidələr sırasındadır.

Qüdrət İsmayılzadənin doktorluq işi də Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. O, bu mədəniyyətin yaranması, xronoloji çərçivəsi, inkişaf mərhələləri, Cənubi Qafqaz arxeologiyasında yeri haqqında elmdə bu gün də istinad nöqtəsi olan fikirlər söyləmişdir.

Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərinin hərtərəfli tədqiqi də Qüdrət İsmayılzadənin adı ilə bağlıdır. O, keçən əsrin yetmişinci illərində burada e.ə. IV-I minilliklərə aid iki mindən artıq qayaüstü təsvir qeydə almış, konfrans və simpoziumlarda çıxış edərək onları elmi dövriyyəyə çıxarmışdır.

1989-1990-cı illərdə professor Qüdrət İsmayılzadə Almaniya Federativ Respublikasında Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş müəhazirələr oxumuşdur. Həmin illərdə Qüdrət İsmayılzadə əfsanəvi Troya şəhərinin arxeoloji tədqiqatlarında işləmişdir. Qüdrət İsmayılzadə Sovet İttifaqı ölkələrindən bu qazıntılarda iştirak etmiş ilk alim olmuşdur.

Naxçıvanın qədim abidələrinin özünəməxsus lokal xüsusiyyətləri Qüdrət İsmayılzadənin diqqətini həmişə cəlb etmişdi. Nəhayət, 2009-cu ildə görkəmli arxeoloq Naxçıvanın şərq tərəfində, Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Rəsul dərəsi yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlara başlayır. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının II dəstəsinə rəhbərlik edən Qüdrət müəllim beş il ərzində yaşayış yerində üç qazıntı sahəsində apardığı tədqiqatlarla abidənin hərtərəfli öyrənilməsinə nail olmuş, erkən dəmir dövrünün yaşayış evlərinin xüsusiyyətlərini araşdırmış və onların, hazırda Cənubi Azərbaycan ərazisində öyrənilmiş yaşayış yerlərinin plan quruluşu, memarlığı ilə oxşar olduğu qənaətinə gəlmişdir. O, Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının Plovdağ abidəsində apardığı tədqiqatlara da həmişə öz məsləhətləri ilə yardım etmişdir.

Naxçıvan arxeologiyasının pioneri olan Qızılburun abidəsində bir çox arxeoloqlar tədqiqat aparmış, bu haqda elmi məqalələr yazmışdır. Qüdrət İsmayılzadə B.İbrahimli ilə birlikdə bütün bu tədqiqatları ümumiləşdirərək çoxlu yeni fikirlərlə zəngin olan “Qızılburun nekropolu” kitabını nəşr etdirmişdir.

Qüdrət İsmayılzadə təkcə sırf elmi səciyyəli əsərlər deyil, abidələrimizin tanınmasına, təbliğinə həsr olunmuş, gənc nəsildə vətənpərvərlik, maddi mədəniyyətimizə qayğı hissləri aşıl原因 “Abidələr, xatirələr, düşüncələr”, “Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri”, “Arxeoloqun çöl gündəliyindən” elmi-kütləvi əsərlərini də yazmışdır. Bu istiqamətdə onun respublikanın görkəmli elmi-kütləvi jurnallarında dərc olunan məqalələri ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Professor Hamlet İsaخانlının təsis etdiyi və Qüdrət İsmayılzadənin baş redaktoru olduğu, 1999-cu ildən çıxan “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Jurnalda dünyanın tanınmış arxeoloqlarının məqalələri də vaxtaşırı dərc olunur. “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı MDB məkanında arxeologiya sahəsində tanınmış jurnallar sırasındadır.

Qüdrət İsmayılzadə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin arxeoloqları ilə həmişə sıx elmi əlaqələrdə olmuş, Moskva, Berlin, Ankara, Tehran, Sankt-Peterburq, Ştutqart, İzmir, Aşqabad, Bişkek, Buxara, Səmərqənd, Tbilisi və b. şəhərlərdə keçirilən Beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məzmunlu, yeni faktlarla zəngin və diqqəti cəlb edən məruzələrlə çıxış etmişdir.

Qüdrət İsmayılzadə elmi tədqiqatlarla yanaşı pədaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. Uzun illər Bakı Dövlət Universitetində Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müdiri işləmiş, burada və Xəzər Universitetində “Arxeologiya” və “Qədim sivilizasiyalar” fənlərini tədris etmişdir.

Qüdrət müəllim tarix üzrə on iki fəlsəfə doktoru işinə rəhbərlik etmiş, bir doktorluq işinin elmi məsləhətçisi olmuşdur.

Professor Qüdrət İsmayılzadə elmi-pədaqoji işlərlə yanaşı, ictimai işlərlə də fəal məşğul olmuşdur. O, Beynəlxalq Arxeoloqlar Assosiasiyasının, Türkmənistan Prezidenti yanında Qədim Şərqi mədəni irsini öyrənən Beynəlxalq Elmi Şuranın, Qırğızıstan Prezidenti yanında Humanitar Elmlər Assosiasiyasının, Türkmənistanda Beynəlxalq Əl xalçaları Assosiasiyasının üzvüdür.

İşlədiyi kollektivlərdə dərin hörmət qazanmış, hamının sevimlisi olan Qüdrət müəllim həm də mehriban ailə başçısı, sevimli babadır.

Tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadəni “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalının redaksiya heyəti, Xəzər Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu kollektivləri adından səmimi qəlbədən təbrik edir, can sağlığı, elmi fəaliyyətində yeni uğurlar arzulayırıq.

Həmkarları-

tarix elmləri doktoru **Dostiyev Tarix,**

tarix üzrə fəlsəfə doktoru **Arazova Roza,**

tarix üzrə fəlsəfə doktoru **İbrahimli Bəhlul.**

Изучение памятников неолита на территории Акстафинского района Азербайджана

Ульвия Гейдарова

samkhet@mail.ru

Институт археологии и этнографии НАНА

Ключевые слова: Азербайджан, Акстафа, Шомутепе, Гасансу, неолит, поселение.

В последние 10 лет археологическое изучение памятников неолита на территории Азербайджана приобрело интенсивный характер. Исследованиями были охвачены в основном западные регионы, расположенные в долине реки Куры и Мильско – Карабахской степи. В западной части Азербайджана памятники неолита, которые объединены в шомутепинскую археологическую культуру, лучше всего изучены на территории Акстафинского района. На сегодня в пределах района известно около 15 памятников данной культуры (Museibli, 2017, с.42). Здесь находился и эпонимный памятник – поселение Шомутепе.

Условно можно выделить два этапа в истории изучения неолита указанного региона. Первый из них, связанный с советским периодом нашей истории, охватывает 50–80 гг. прошлого столетия и характеризуется широкомасштабными археологическими раскопками и разведывательными работами по выявлению древних поселений, как в Азербайджане, так и на Южном Кавказе в целом. Исследования в данном направлении связаны с именами таких талантливых ученых археологов как И.Г.Нариманов, Д.Н. Рустамов, Г.С.Исмаилзаде, Ф.Р.Махмудов, Р.Б.Аразова и др. Особо следует отметить тот факт, что Р.Б.Аразова впервые в регионе исследовала каменную индустрию данной культуры, создав не только классификацию орудий труда, но и выявив источники сырья для их производства. Впоследствии, ею же было проведено трассологическое изучение неолитических орудий производства, позволившее наиболее детально осветить хозяйственную жизнь обитателей раннеземледельческих поселений.

Изучение неолитических памятников Гянджа – Газахского региона проводилось Газахской археологической экспедицией Академии наук Азербайджанской ССР, учрежденной в 1958 году под руководством видного азербайджанского археолога И.Г.Нариманова. На первом этапе проводились широкомасштабные раскопки на поселениях Шомутепе, Тойретепе и Гаргалартепеси, позволившие ученым выделить шомутепинскую культуру. И хотя эпонимным памятником было суждено

стать холму Шомутепе, первым был изучен памятник Баба–Дервиш, расположенный в одноименном урочище на левом берегу реки Агстафачай, в 3–4 км к юго–западу от города Казаха. В первых исследованиях он был назван Агстафачайским поселением (Нариманов, Исмаилов, 1962). Баба–Дервиш стал вторым после Кюльтепе памятником на Южном Кавказе, где слои кура–аракской культуры перекрывали более древние материалы (Исмаилзаде, 1978, с.5). На глубине 80–95 см от дневной поверхности были обнаружены остатки четырех землянок, диаметром 3–4 м и глубиной не превышающей 1 м (Исмаилов, 1978, стр.10). Археологический материал, обнаруженный в землянках, был представлен орудиями труда из обсидиана, кремня, кости, многочисленными фрагментами архаичной керамики. К сожалению, культурный слой этого периода и кирпичные сооружения были уничтожены дождевыми водами и выветрились (Нариманов, 1966, с.122).

На памятнике Тойретепе, расположенном на западной окраине села Ашагы Геойджали Акстафинского района, стационарными раскопками 1961–1965 гг. были выявлены 5 строительных горизонтов культурного слоя, общей толщиной около 5,5 м. Холм находился в 3 км восточнее Шомутепе. Четыре нижних последовательных пласта с круглоплановыми постройками были перекрыты небольшим слоем рубежа II–I тыс. до н.э. Обнаруженный материал был представлен керамикой с органической и неорганической примесью, костяными и роговыми орудиями, прежде всего, мотыгами, шильями, ложилами. Каменный ассамбляж состоял из ножевидных пластин, кремневых вкладышей серпов, зернотерок, ступок, полированных рубящих орудий, свойственных эпохе неолита. Размеры сырцовых кирпичей одного из строений, выявленного в самом нижнем пятом строительном горизонте заметно отличались своими крупными размерами, составлявшими 55–50х25–22х7–8 см (Нариманов, 1987, с.17–21). Добавлю, что в 1958 году во время разведывательных работ И.Нариманов и Д.Рустамов отнесли нижний слой памятника Тойретепе к периоду неолита, так как выявленные ими под слоем поздней бронзы мощные золистые отложения, содержали лишь каменные и костяные находки архаичного облика при отсутствии керамического материала (Нариманов, 1987, с.9).

Эпонимный памятник Шомутепе согласно отчету экспедиции находился на момент начала раскопок в 1961 году восточнее города Акстафа, на 200 метров северо–восточнее территории, где пересекались асфальтная и железная дороги в направлении Баку–Тбилиси (Нариманов, 1961, с.24). Сохранившаяся высота его была более 1 м, а площадь составляла 0,5 га. Ввиду того, что памятник уже тогда сильно пострадал в результате антропогенного воздействия, нетронутыми оставались

лишь небольшой северо–западный участок холма и узкая полоса у края его основания (Нариманов, 1987, с.14). Разведывательный шурф 1х1м заложенный в центральной, разрушенной части холма, выявил культурный слой толщиной 1,5 м (Nərimanov, 1961, с.25). На вскрытом участке площадью 400 м² были обнаружены круглоплановые жилые и хозяйственные постройки различных размеров, а также полуземлянки круглой формы. Сам И.Г.Нариманов в своем докладе на VII международном конгрессе преисториков и протоисториков, отмечал, что «раскопки поселения Шомутепе дали не только обильный материал, но и выявили характер и планы расположения жилых и хозяйственных помещений» (Нариманов, 1966, с.122). По–видимому, вышеперечисленное, стало причиной того, что небольшое, недолговечное поселение Шомутепе, стало тем не менее, эпонимным памятником для одной из ярких культур Южного Кавказа, связанной с ранним земледелием. Орудийный ассамбляж, обнаруженный на поселении был изготовлен в основном из обсидиана, реже кремня, рога и кости. Вкладышевые составные орудия труда шомутепинской культуры представляли особый интерес ввиду того, что крупнозубчатый рабочий край древних серпов образовывался вкладышами из кремня и обсидиана, вставленными под углом в пазы обоймы. Кроме того, на памятнике были выявлены различные виды нуклеусов, кремневые вкладыши сегментовидной формы с притупленной спинкой, зернотерки, терочники, ступки, шаровидные каменные ядра для пращи, обнаруженные в виде скоплений.

Холм Гаргалартепеси – одно из самых крупных поселений культуры Шомутепе, расположен на 8 км к востоку от последнего. В нижней толще культурного слоя были исследованы 4 строительных горизонта, с остатками круглых в плане жилищ с очагами у стен. Полы и стены сооружений были обмазаны глиной, некоторые полы окрашены в красно – фиолетовый цвет. Среди уникальных находок – известковая побелка стен. Находки представлены каменными, костяными и керамическими изделиями. Среди них много серповых вкладышей с угловой полировкой из кремня и обсидиана, что характерно для шомутепинских памятников. Каменный инвентарь был представлен зернотерками, пестами, шлифованными тесловидными топорами, недоконченным молотком, булавой и каменными снарядами для пращи. Последние, зачастую, находились в виде скоплений, как и на поселении Шомутепе. Среди костяных и роговых мотыг идентичных с шомутепинскими, выявлены экземпляры с орнаментом. Обнаружены также костяные ложки, пластинчатые подвески, фигурные проколки с парными круглыми ушками, проколки в виде оси и костяные шилья. Керамические находки из Гаргалартепеси также схожи с шомутепинскими. Сосуды из глины с

растительной примесью большей частью были лощенные, красно – коричневого обжига, иногда окрашены краской вишневого цвета (Аразова и др., 1972, с.478–479).

Помимо указанных памятников в Акстафинском районе были выявлены поселения Кичиктепе, Арзамастепеси, Джиннитепе, Алчактепе и Чепиштепе (Нариманов, 1987, с.22–28). Среди указанных памятников выделяется холм Джиннитепе, 5 метровый культурный слой которого целиком относится к неолитической культуре. Основную массу собранных артефактов составляли каменные изделия из обсидиана, зеленовато – серого камня и табачного цвета кремня, в количестве 98 экземпляров. Из них 40 являются орудиями: пластины и отщепы с ретушью, пластины со следами утилизации в виде выщербин, кремневый вкладыш для серпа с характерной угловой полировкой, концевые скребки и др. Керамический материал идентичен находкам с других поселений шомутепинской культуры. Преобладают фрагменты грубой керамики баночной и бочковидной формы (Аразова и др, 1977, с.64–67). И.Г.Нариманов не исключал вероятности существования других поселений неолитической эпохи в междуречье Акстафа и Гасансу определение которых, затруднено ввиду отсутствия соответствующего подъемного материала (Нариманов, 1987, с.27–28).

Раскопки в Азербайджане как бы задали направление для поисков в соседних республиках. В 1965–1967 гг. в Марнеульском, Бол-нисском и Ахалцихском районах Грузинской ССР была открыта серия поселений раннеземледельческой культуры: Шулаверисгора, Арухло, Имирисгора, Храмис Дидигора и др. Изучение данных памятников было связано с именами О.М.Джапаридзе, Т.И.Чубинишвили, А.И.Джавахишвили, Т.Н.Кигурадзе и др. Таким образом, ареал изучения памятников неолита расширился, охватив смежные юго–восточные регионы Грузинской ССР (в районах правобережных притоков реки Храми) и Араратскую равнину Армянской ССР (памятники Хатунарх (переименован в Акнашен – Г.У.), Йенгиджа (переименован в Масис Блур – Г.У.) (Badalyan, Harutyunyan, 2014, с.161–162) и др. поселения, известные лишь по подъемному материалу (Кушнарева, 1993, с. 35).

Памятники шомутепинской культуры в советской историографии первоначально были отнесены к эпохе энеолита и датировались V–IV тыс. до н.э. (Мунчаев, 1982). Впоследствии, по мере накопления материалов и их изучения, поселения шомутепинской культуры все чаще стали относить к неолиту. Т.Кигурадзе в своем исследовании, посвященном периодизации раннеземледельческих поселений Южного Кавказа справедливо отмечал, что шомутепинская культура «имеет более неолитический, чем энеолитический характер» (Кигурадзе, 1976, стр.

171). Г.Ф.Коробкова также высказывает подобные предположения на основе архаичности каменного инвентаря поселений шомутепинской культуры и с учетом радиоуглеродных датировок полученных из некоторых памятников (Коробкова, 1987, с.121).

Второй этап в изучении памятников неолита, начавшийся в первое десятилетие XXI века, уже в период независимости шел в двух направлениях: наряду с работами по выявлению и изучению новых памятников, продолжались исследования на древних поселениях, зафиксированных во второй половине XX века. Уникальные материалы, собранные на памятниках раннеземледельческих культур на Южном Кавказе всегда были в центре внимания и зарубежных специалистов, занимавшихся вопросами путей распространения земледелия из центров Плодородного полумесяца, разработкой проблемы генезиса неолита на Южном Кавказе. Их интерес в частности проявился организацией ряда крупномасштабных международных исследовательских проектов и связанных с ними совместных археологических экспедиций на неолитических памятниках Южного Кавказа, которые сопровождались масштабными исследованиями по радиоуглеродному датированию и междисциплинарному подходу при анализе археологического материала. В этой связи следует упомянуть многолетний международный проект «Ancient Kura» (Lyonnet, Helwing, 2012, s. 3–4) и связанные с ним исследования на памятниках Арухло (Hansen, Mirtskhulava, 2012, s.58–70), Камилътепе (Helwing, Aliyev, 2012, s.4–17) и Ментештепе (Lyonnet, Guliyev, 2012, s.86–96). Кроме того, проводились исследования на неолитических поселениях Кюльтепе I в Нахчыване (Baхşəliyev və diq., 2015, с.350–352), Араташен (Калантарян, 2006, с.12–13) и Акнашен (Хатунарх) (Badalyan, Harutyunyan, 2014, с.162–166) на Араратской долине – изучение которых проходило с участием французских специалистов.

На сегодня памятники шомутепинской культуры датируются VI тыс.до н.э. и отражают эпоху развитого или позднего неолита. Среди вопросов, продолжающих волновать ученых, приоритетными остаются вопросы об истоках данной культуры, о периодизации памятников, об ареале распространения, о локальных вариантах развития.

Начиная с 2005 года изучение памятников раннеземледельческой культуры на территории Азербайджана, в частности, в Акстафинском районе получило свое дальнейшее развитие. Такие поселения ранних земледельцев как Гасансу I и II, Агдашголу I и II, Ашагы Геойджели и Аджыдере были выявлены и изучены в последние десять лет Н.А.Мусеибли.

Поселения Гасансу I и II, выявленные в 2005 году представляют собой два холма, возвышающихся на равнинной местности в окружении посевных полей, один из которых располагается на 50 м северо – западнее другого. Круглые в плане холмы имеют площадь 0,5 га каждая. Высота первого холма 3,5 м, второго – 2,5 м. Расположены они 800 м восточнее деревни Ашагы Кесемен Акстафинского района Азербайджана и на 700 м западнее ущелья реки Гасансу. Согласно традиционной хронологической разметке эти памятники были отнесены к эпохе энеолита и были названы «Ашагы Кесемен» (Müseyibli, 2005, с.163). Однако в 2009 году, с началом археологических раскопок на памятниках, эти холмы были переименованы в Гасансу I и II ввиду местоположения памятников в бассейне одноименной реки и были датированы неолитом. Раскоп площадью в 225 м² на южном склоне холма Гасансу I был доведен до материкового слоя. Максимальная толщина культурного слоя составила 3–3,2 м. Холм в древности был окружен глубоким рвом, остатки которого глубиной 50–60 см прослеживаются у западного и северо-западного подножья холма. Верхние культурные слои в некоторых местах на значительной глубине были нарушены мусульманскими и более ранними погребениями, тем не менее, благодаря непотревоженным участкам культурного слоя удалось определить общую структуру памятника и его стратиграфию (Мусейбли, 2009, с.81).

В верхней части неолитического культурного слоя были обнаружены строительные остатки круглых в плане жилищ, возведенных из сырцового кирпича с примесью соломы и глинобита. Все постройки состоят из одного ряда кирпичей plano – конвексной формы, размеры которых – 38х14х10, 38х15х5,5 см, 37х12х7 см, 37х15х8,5см и др. Стены домов обмазаны специальным раствором светло – желтого и золистого цветов. Круглые жилища иногда сужаются кверху. Максимальный диаметр круглых в плане построек около 3 м. Архитектура строений и строительная техника идентична с другими памятникам шомутепинской культуры, расположенными в среднем течении Куры. В 2010 г. был выявлен интересный факт, неизвестный из других памятников шомутепинской культуры: два культурных слоя на поселениях Гасансу I и II были отделены друг от друга стерильной прослойкой толщиной 15–25 см (Müseyibli ve dig., 2011a, с.39). Удалось проследить строительные остатки круглоплановой постройки, воздвигнутой непосредственно на стерильной прослойке. Также в нижних культурных слоях были выявлены строительные остатки прямоугольной конструкции, под стенами которой в древности были заложены крупные обсидиановые пластины длиной около 20см, предположительно сакрального назначения.

Грубо слеplенная и слабообожженная керамика представлена небольшим количеством фрагментов серого и красного цветов, изготовленных из глины с растительными примесями, а также с добавлением мелкого камня и песка, что типично для шомутепинской культуры. Фрагменты принадлежат сосудам с плоским основанием и прямыми стенками (Müseyibli ve dig., 2011a; стр. 41). Основную часть находок составляют изделия из обсидиана: пирамидальные, плоские, конусовидные, призматические нуклеусы, вкладыши серпов, ножи, скребки, резцы, скобели, стамески и микролитические орудия. Встречаются также нуклеусы и орудия из кремня, в том числе вкладыши для серпов, закреплявшиеся битумом в костяной оправе. Костяные орудия представлены в основном проколками и пластинчатыми орудиями. На некоторых из них встречается орнамент в виде зигзагообразных линий или насечек.

В 2009 году для исследований на втором холме Гасансу II был заложен разведывательный шурф размером 5x5м. Максимальная толщина культурного слоя здесь составила 2,5 м. Материал, добытый на обоих поселениях, позволяет относительно синхронизировать оба памятника. Непотревоженными оказались культурные слои расположенные ниже уровня 0,70–0,80 м, что позволило выявить строительные остатки круглоплановой конструкции. Фрагментов керамики здесь не было обнаружено (Мусейбли, 2012, с.41).

Анализ собранных материалов позволил сделать важные научные выводы. Н.А.Мусейбли отмечает, что жители поселений Гасансу I и II стремясь преодолеть трудности, вызванные сменой климата и хозяйственными нуждами, переселились с предгорных регионов (грот Дамджылы, Авейдаг) в равнинные долины реки Куры (Müseyibli ve dig., 2011b, s.29). Особенности технической обработки каменных орудий, совпадения в морфологических типах нуклеусов и орудий на указанных памятниках подтверждают данную мысль (Müseyibli ve dig., 2011b, s.24). На основании сделанных выводов памятник предварительно был датирован в рамках второй половины VII – начала VI тыс. до н.э. (Мусейбли, 2009, с.83). Важные научные выводы, сделанные Н.А.Мусейбли уже по результатам первого года исследовательских работ на памятниках, относительно хронологии и периодизации изучаемых исторических объектов нашли свое подтверждение по результатам проведенного в Германии радиоуглеродного анализа. Анализ древесного угля взятого с глубины 2,2 м с Гасансу I, при толщине культурного слоя на памятнике 3,2 м, показал дату 5994 г. до н.э. (Müseyibli ve dig., 2011a, с.42) Среди основных памятников шомутепинской культуры, изученных еще И.Г.Наримановым самым ранним оказалось поселение

Шомутепе. Радиоуглеродное исследование определило дату 5560 ± 70 лет до н.э. (JE – 631) (Нариманов, 1977, с.57).

Наличие каменной индустрии с мезолитическими чертами при отсутствии орудий труда, связанных с обработкой земли и керамических находок рассматриваются исследователем как показатели «докерамического неолита и переходного периода от раннего неолита к его развитому этапу с производящим хозяйством» (Müseyibli ve dig., 2011a, s.42). В связи с чем был сделан вывод относительно происхождения шомутепинской культуры на основе «более древней местной оседло-земледельческой культуры». Однако следует признать, что эта культура пока остается неизвестной для науки. Основой ее некоторые ученые кавказоведы считают местное горное население (Kikuradze, Menabde, 2004, p.362). Ввиду того, что плодородные долины Куры и Аракса не были заселены в предшествующий период, в науке остро стоит вопрос о том, откуда происходило заселение этих значительных территорий. Шомутепинская культура позднего неолита, безусловно, испытывала влияние раннеземледельческих обществ Передней Азии, но с другой стороны обладала целым спектром самобытных черт. Например, автохтонное происхождение культурных растений обнаруженных на древних раннеземледельческих поселениях Кавказа говорит в пользу местного происхождения земледелия. Н.И.Вавилов и П.М.Жуковский рассматривали Кавказ как самостоятельный центр возникновения земледелия. Согласно их полицентрической концепции возникновения производящего хозяйства, центры возникновения земледелия приурочены к горным субтропическим регионам. Доказательством изложенной теории могут служить материалы раннеолитического памятника Чох в Дагестане, исследованного Х.А.Амирхановым. Неолитический слой горного поселения Чох перекрывает непотревоженный слой мезолита, что позволяет ученым проследить момент завершения перехода к производящему хозяйству на Кавказе (Кушнарера, Рысин, 2004, с.17). Кроме того, к самобытным чертам шомутепинской культуры можно отнести развитую обсидиановую каменную индустрию и примитивную керамику, местное происхождение которой не вызывает сомнений. Потому изучение памятников предшествующих эпох в регионе, в частности исследования совместной азербайджано-японской экспедиции в гроте Дамджылы является очень важным аспектом не только в деле разрешения вопроса о «геноме» шомутепинской культуры, но и в разрешении вопроса генезиса неолита в регионе.

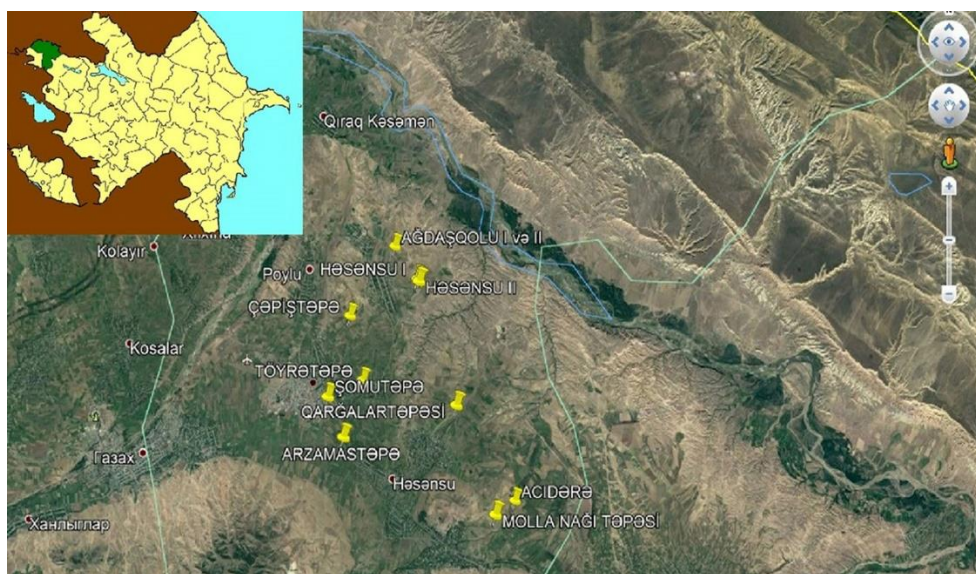
Поселения Агдаш Голу, представляющие собой два искусственных холма, расположенных на расстоянии 20 м один от другого, были выявлены в 2005 году в одноименном местечке, 300 м севернее деревни

Ашагы Кесемен Акстафинского района Азербайджана. Первый южный холм имеет овальную форму, сохранившаяся высота которого равна 2,5 м. Высота второго холма еще меньше и не превышает в высоту одного метра. Памятники сильно разрушены вследствие антропогенного вмешательства (Müseyibli və dig., 2013, с.53). В 2005 году на основании материала, собранного в центральной, наиболее разрушенной части первого холма, представленного керамикой, обсидиановым и кремневым каменным инвентарем, Н.А.Мусейбли отнес это поселение к шомутепинской культуре, традиционно считавшейся энеолитической, высказав, однако определенные сомнения, вызванные архаичным видом керамики, которые должны были быть развеяны дальнейшими исследованиями (Müseyibli, 2006, с.131). В 2012 г. для выяснения стратиграфии памятника и его особенностей в северо – западной части первого холма был заложен шурф размером 5х4 м. Золистая, рыхлая земля появилась на глубине уже 40–60 см. Сырцовая круглоплановая архитектура, свойственная шомутепинской раннеземледельческой культуре в виде строительных остатков, сложенных их кирпичей и глинобита, была выявлена на глубине 80 см. Максимальная толщина культурного слоя равна 1,8 м. Выявленная в ходе раскопок крупная хозяйственная яма, вырытая в материке, имела глубину 1,2 м и расширялась книзу. Интересно, что укрепленные глиняным раствором стенки ямы в некоторых местах были сложены из сырцового кирпича (Müseyibli və dig., 2013, с.54). Подобная яма была обнаружена на поселении Чепиштепе (Müseyibli və dig., 2014, с.13).

Все находки связаны с этапом раннего земледелия и имеют параллели с другими памятниками шомутепинской культуры. Были обнаружены зернотерки из туфа, в том числе ладьевидной формы, кремневые вкладыши для серпов с остатками битума, закрепляемые в костяной или деревянной оправе, большое количество обсидиановых пластин со следами утилизации, нуклеусов различной формы. Костяной инвентарь был представлен пятью шильями, изготовленными из костей мелкого рогатого скота. Единственный фрагмент керамики, обнаруженный на глубине 60 см, имел черную поверхность, был изготовлен из глины с добавлением песка и слабо обожжен (Müseyibli və dig., 2013, стр.55). Сравнительный анализ собранного материала позволил исследователю датировать памятник Агдаш голу VI тыс. до н.э. (Müseyibli və dig., 2013, с.57).

В предыдущие годы артефакты, собранные на памятнике Молла Нагытепеси, расположенном вблизи деревни Гочаскер были отнесены к эпохе верхнего палеолита. Материалы, собранные на самом верху холма из траншеи, оставленной геологами, по мнению археологов, отличались

от находок, сделанных у его северо – восточного подножья. Было собрано в целом 307 артефактов. Находки, собранные на вершине холма (123 экз.) – обсидиановые орудия на отщепках и пластинах, фрагменты керамики и терочник, были идентичны материалам шомутепинской культуры, что позволило Д.Рустамову датировать материалы эпохой позднего неолита – раннего энеолита (Rüstəmov, 1997, s.120). Согласно мнению Д.Рустамова поселение шомутепинской культуры возникло здесь на месте стоянки открытого типа верхнепалеолитической эпохи (Rüstəmov, 1997, s.116).

Поселения шомутепинской культуры эпохи неолита в Акстафинском районе Азербайджана.

В 2010 году для выяснения стратиграфии памятника и для прояснения вопроса о его датировки были проведены разведывательные работы, давшие ценную информацию. Удалось прояснить вопрос о датировке памятника: однометровый культурный слой поселения относится только к раннеземледельческой шомутепинской культуре. Поселение было заложено изначально на высоком холме, так как высота его составляет почти 8 м. Археологический материал был представлен каменными орудиями, костяными и керамическими изделиями характерными для шомутепинской культуры. Ввиду того, что некоторые каменные орудия из поселения Молла Нагытепеси сохранили в себе черты верхнепалеолитической каменный индустрии, в прежних изданиях этот памятник ошибочно рассматривался как палеолитический (Müseybli və

dig., 2011a, с.43). Подобный факт, мы прослеживаем также в каменном материале из других поселений региона, например, Гасансу I и II.

Поселение Чепиштепе было выявлено еще в 70-е годы И.Наримановым, однако археологические исследования там были проведены в 2013 году под руководством Н.А.Мусейбли. Чепиштепе представляет собой разрушенный холм овальной формы, высотой 3,3 м, диаметром около 100м. Среди материала, собранного на поверхности холма следует отметить изделия из обсидиана и кремния, относящиеся к эпохе неолита и фрагменты средневековой керамики. С целью более детального изучения памятника, а также для выяснения его стратиграфии на северо – восточном склоне холма было заложено 2 разведывательных шурфа размером 5х4 м. Строительные горизонты были выявлены на глубине 90 см и состояли из характерных для шомутепинской культуры строений округло – овальной формы, сложенных из сырцового кирпича и глинобита, хозяйственных ям. Толщина культурного слоя составляет на севере 1,1 м, на юге 1,9 м (Müseyibli ve dig., 2014, с.13). Основную часть находок составляют различные изделия из камня. Нуклеусы, орудия труда и отходы из обсидиана были выявлены как в раскопах, так и в подъемном материале. Здесь есть полифункциональные орудия, ножи, скребели, скребки, резцы, пилки, долотки и другие типы орудий. Следует упомянуть зернотерки из туфа и терочки, изготовленные из речных галек грушевидной, круглой и пирамидальной форм. На боковых сторонах этих камней сохранились следы использования. Также обнаружены костяные шилья, скребла и т.д. Собранный материал позволил Н.А.Мусейбли охарактеризовать поселение как раннеземледельческое, с характерными для шомутепинской культуры чертами и датировать его концом VII – началом VI тыс. до н.э. (Müseyibli ve dig., 2014, с.14).

В 2012 году восточнее деревни Ашагы Геойджали было зафиксировано поселение Аджидере, сильно пострадавшее в ходе антропогенного воздействия. Сохранилась лишь небольшая часть памятника. Собранный на поверхности материал представлен фрагментами керамики и обсидиановыми орудиями на пластинах, характерных для шомутепинской культуры (Müseyibli ve dig., 2013, с.53).

Таким образом, история изучения памятников шомутепинской культуры позволяет обрисовать главные направления прошлых и настоящих исследований. Первые исследования в среднем течении Куры в пределах Акстафинского и Газахского районов Азербайджана открыли для науки древнейшую земледельческую культуру Южного Кавказа, дальнейшее изучение которой обогатило науку знаниями о становлении производящего хозяйства, о распространении очагов земледелия и о

связях этого региона с древнейшими цивилизациями Передней Азии. По мере расширения ареала раскопок, количество выявленных только в Азербайджане памятников, связанных с ранним земледелием достигло 150. Исследовательские работы принесли важнейшие данные для интерпретации материальной культуры ранних земледельцев Южного Кавказа, уровня ее развития, относительной хронологии памятников, путей их распространения, особенностей освоения природной среды. В последние годы получены новые материалы для более точной датировки отдельных памятников, для выяснения самых различных аспектов хозяйственной жизни обитателей шомутепинских поселений, включая например, рацион их питания (Herrscher E, etc, 2018).

Литературы

1. Baxşəliyev V.B., Marro C., Berthon R., Fleury R. Kəltəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013–2014. Bakı, 2015, s.349–353.
2. Müseyibli N.Ə. «Ağdaş qolu» eneolit dövrü yaşayış məskəni haqqında. // Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Mingəçevir, 2006, s.127–131.
3. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. Ağstafa rayonunda neolit dövrünə aid yeni araşdırmalar (Ağstafa rayonu). // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. 2012. Bakı, 2013, s. 53–58.
4. N.Ə.Müseyibli. Aşağı Kəsəmən eneolit dövrü yaşayış yeri. // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2005, № 2, s.163.
5. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. I Həsənsu və Molla Nağı təpəsində neolit dövrü yaşayış yerlərində 2010–cu ildə aparılmış qazıntıların nəticələri (Ağstafa rayonu). // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. 2010. Bakı, 2011, s.39–44.
6. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. I Həsənsu və Molla Nağı abidələri. Geniş hesabat –2010, Bakı, 2011.AMEAAEİ EA, H–747, v.1–106.
7. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. Neolit dövrü Çəpiştəpə yaşayış məskənində arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanca 2013–cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl–tədqiqatların yekünlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı. 25–26 dekabr 2014–cü il. s.13–14.
8. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Axundova G.K. Neolit dövrü Həsənsu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (Ağstafa rayonu). // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. 2011. Bakı, 2012, s. 45–49.
9. Nərimanov İ.H. 1961–ci ildə Qazax arxeoloji ekspedisiyasının çöl–tədqiqat işlərinin hesabatı. AMEA AEİ EA, H–55 (Fond 1, № 5053), v.1–28.
10. Rüstəmov C. Daş dövrünün yeni tapıntıları. // Tarix və onun problemləri. Bakı, 1997, s.115–121.
11. Badalyan R., Harutyunyan A. Aknashen – the Late Neolithic Settlement of the Ararat Valley: Main Results and Prospects for the Research. / Stone Age of Armenia (Eds. B.Gasparyan, M.Arimura). Kazanawa University, 2014, p. 161–176.
12. Hansen S., Mirtskhulava G. The neolithic settlement of Aruchlo. Report on the excavations in 2009–2011. / Ancient Kura 2010–2011. The first two seasons. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Sonderdruckaus Band 44, Berlin, 2012, p.58–70.
13. Helwing B., Aliyev T. Field work in the Mil Plain: the 2010–2011 Expedition. / Ancient Kura 2010–2011. The first two seasons. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Sonderdruckaus Band 44, Berlin, 2012, p.4–17.
14. Kiguradze T., Menabde M. The Neolithic of Georgia // A View from the Highlands/ Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. Near eastern Studies. Suppl 12. Louvain, 2004, p. 362.

15. Lyonnet B., Helwing B. The Ancient Kura Project. / Ancient Kura 2010–2011. The first two seasons. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Sonderdruckaus Band 44, Berlin, 2012, p.3–4.
16. Lyonnet B., Guliyev F. Mentesh Tepe. / Ancient Kura 2010–2011. The first two seasons. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Sonderdruckaus Band 44, Berlin, 2012, p.86–96.
17. Museibli N.A. The Neolithic period Hasansu settlement. / Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Под редакцией: доктора исторических наук Н.А.Мусейбли. Баку, 2017, p.42–58.
18. Nishiaki Y. Archeological investigations at Damjili Gave, Gazakh, West Azerbaijan. Field report of the 2017 season (July 15 to August 5, 2017). / The Japanese Archaeological Mission to Azerbaijan. The University Museum. The University of Tokyo. Tokyo, 2017. p. 1–22.
19. Аразова Р.Б., Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. О поселении Джиннитепе. // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. Том XXXIII, Баку, 1977, №6, с.64–67.
20. Аразова Р.Б., Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Энеолитическое поселение Гаргалар–тепеси. // Археологические открытия.1971 год. Москва, 1972, с.478–480.
21. Археология СССР. Энеолит. Москва, 1982, с.93–122.
22. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба–Дервиш (III тыс. до н.э). Баку, 1978, 102 с.
23. Калантарян А. Археологические работы в Армении 1990–2003 гг. // Археология Кавказа. Тбилиси, 2006, № 1, с.10–22.
24. Кигурадзе Т. Периодизация раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья. Тбилиси, 1976, 136 с.
25. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо–скотоводческих обществ Юга СССР. Ленинград, 1987.
26. Кушнарева К.Х., Рысин М.Б. К проблеме неолитизации Кавказа и Передней Азии. / Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии (хронология неолита, особенности культур и неолитизация регионов, взаимодействия неолитических культур в Восточной и Средней Европе). Ответственные редакторы: В.И.Тимофеев, Г.И.Зайцев. Санкт – Петербург, 2004, с.14–37.
27. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX–II тыс. до н.э. Этапы культурного и социально –экономического развития. Санкт – Петербург, 1993, 160 с.
28. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафачайское поселение близ г.Казах. Советская археология, 1962, № 4, с.149–156.
29. Нариманов И.Г. Древнейшая земледельческая культура Закавказья. Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков в Праге, М., 1966, с.121–126.
30. Нариманов И.Г. К истории древнейшего скотоводства Закавказья. // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, том XXXIII, Баку, 1977, №10,с.56–58.

31. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо–скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI–IV тыс. до н.э.), Баку, 1987, 251 с.
32. Мусеибли Н.А. Вопрос происхождения шомутепинской культуры в контексте новых раскопок. /Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri (məqalələr toplusu). Bakı, 2012, с.40–50.
33. Мусеибли Н.А. Новые данные по неолиту Азербайджана. // Вестник Института истории, археологии и этнографии Дагестанского НЦ РАН 2009, №3 (19), с.81–84.
34. Herrscher E, Poulmarch M, Pecqueur L, Jovenet E, Benecke N, Decaix A, Lyonnet B, Guliyev F, André G. Dietary inferences through stable isotope analysis at the Neolithic and Bronze Age in the Southern Caucasus (sixth to first millennium BC, Azerbaijan): From environmental adaptation to social impacts. // American Journal of Physical Anthropology 2018 Dec; 167 (4), p. 856–875.

Xülasə

Azərbaycanın Ağstafa rayonu ərazisində neolit abidələrinin tədqiqi

Ülviyyə Heydərova

Son on ildə Azərbaycanda neolit dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqi intensiv xarakter daşıyır. Tədqiqatlar əsasən qərb regionunda Kür çayı hövzəsində və Mil – Qarabağ çölündə aparılıb. Azərbaycanın qərb hissəsində aşkar olunmuş neolit dövrü abidələri Şomutəpə arxeoloji mədəniyyətini təşkil edir və Ağstafa rayonu ərazisində geniş tədqiq olunub. Hal-hazırda, Ağstafa rayonu ərazisində bu arxeoloji mədəniyyətə aid təxminən 15 abidə məlumdur. Eponim Şomutəpə abidəsinin özü də həmin rayonun ərazisində yerləşir.

Azərbaycanda neolit dövrü abidələrinin öyrənilmə tarixini iki mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ, tariximizin Sovet dönməsinə aiddir və XX əsrin 50–80 illərini əhatə edir. Bu mərhələ üçün Naxçıvanda yerləşən Kültəpə abidəsinin tədqiqindən sonra həm Azərbaycanda, həm də Cənubi Qafqazda erkən əkinçiliklə bağlı qədim yaşayış yerlərinin müəyyənləşdirilməsi və tədqiqi üçün geniş miqyaslı kəşfiyyat işlərinin və arxeoloji qazıntıların aparılması səciyyəvidir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri çərçivəsində Kür çayı vadisində və Mil-Qarabağ çölündə aşkar olunmuş təpə tipli yaşayış yerlərinin öyrənilməsi mühüm rol oynayırdı.

Şomutəpə, Babadərviş, Töyrətəpə və Qarğalartəpəsi qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar əsasında Azərbaycan alimləri Cənubi Qafqazın ən parlaq və özünəməxsus Şomutəpə neolit dövrü mədəniyyətini müəyyən edib. Ağstafa rayonunda bu abidələrlə yanaşı Kiçiktəpə, Arzamastəpəsi, Cinnitəpə, Alçaktəpə və Çəpiştəpə yaşayış yerləri aşkar edilmişdi. Bu mədəniyyət tədqiqatçıları tərəfindən əvvəlcə eneolit dövrünə aid edilsə də, daş əşyaların, keramika məmulatının arxaikliyi daha qədim tarixdən xəbər verirdi. Bu gün Şomutəpə mədəniyyəti Cənubi Qafqazda istehsal təsərrüfatına əsaslan ən erkən neolit mədəniyyəti sayılır. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları çiy kərpicdən və gildən binaları olan yaşayış məntəqələri salır, əkinçilik və maldarlıqla yanaşı dulusçuluq və toxuculuqla məşğul olurdular və metal ilə tanış idilər.

Müstəqillik dövründə XXI əsrin ilk onilliyində başlayan ikinci mərhələdə tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə davam etdirildi. Yeni abidələrin aşkarlanması və tədqiqi ilə yanaşı, XX əsrin ikinci yarısında aşkar edilmiş qədim yaşayış məntəqələrində tədqiqatlar davam etdirildi. 2005-ci ildən başlayaraq Ağstafa rayonunda N.A.Müseybli tərəfindən yeni aşkar edilən I Həsənsu və II Həsənsu, I Ağdaş qolu və II Ağdaş qolu, Aşağı Göycəli və Acıdərə yaşayış yerlərində tədqiqat aparıldı. Əvvəlki illərdə aşkar olunmuş Molla Nağıtəpəsi və Çəpiştəpə neolit dövrü yaşayış məskənlərində arxeoloji qazıntılar başladı və abidələrin hərtərəfli tədqiqi başa çatdırıldı.

Tədqiq olunan abidələr arasında I Həsənsu yaşayış yeri xüsusən seçilir, burada 225 m² ərazidə arxeoloji qazıntılar materikə qədər aparılıb. I Həsənsu yaşayış yerindən 2.2 metr dərinlikdən götürülən torpağın radiokarbon analizi abidənin yaşını

eramızdan əvvəl 5994-cü ilə aid olduğunu göstərdi. Bununla yanaşı abidədə mezolit dövrü üçün səciyəvi xüsusiyyətləri olan daş alətlərin hazırlanması, torpağın işlənməsi ilə bağlı əmək alətlərinin və keramikanın tapılmaması (aşağı mədəni qatlarda) diqqəti cəlb edir. Bu faktlar əsasında N.Ə.Müseyyibli Həsənsu abidəsini erkən əkinçi-maldar mədəniyyətinin təşəkkülünün başlanğıc mərhələsinə aid edir. Bu dövrə aid abidələrin materialları bütün Cənubi Qafqaz regionunda çox zəif tədqiq olunmuşdur və təbiətin hazır nemətlərinin mənimsənilməsindən oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatına keçid prosesinin tədqiqində mühüm rol oynayır. Bundan başqa Həsənsu yaşayış yeri Şomutəpə mədəniyyətinin köklərini, Qafqazda yaranma tarixini tədqiq etmək üçün mühüm bir abidədir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ağstafa, Şomutəpə, Həsənsu, neolit, abidə.

Summary

Study of Neolithic settlements on the territory of Akstafa district of Azerbaijan

Ulviya Heydarova

Over the past 10 years, archaeological study of the Neolithic monuments in Azerbaijan has become intense. The studies were carried out mainly in western regions - in the valley of the Kura River and the Mill - Karabakh steppe. The Neolithic monuments revealed in western areas of Azerbaijan form the Shomutepe archaeological culture are best studied in the territory of Agstafa region. Currently, 15 monuments of this archaeological culture located in Agstafa region are known. The eponym Shomutepe monument is also located there.

Research history of Neolithic monuments can be divided into two stages. The first phase belongs to Soviet times and covers the 50- 80s of 20 century. Following the study of Kultepe monument in Nakhchivan, it is typical for this stage large-scale exploration and archaeological excavations for the identification of ancient habitats related to early agricultural sites and their study both in Azerbaijan and the South Caucasus. Within the research in this direction, the study of hill-type habitats found in the valley of Kur River and Mill-Karabakh steppe have played an essential role.

Based on materials of excavations, carried out in Shomutepe, Babadervish, Toyretepe and Garghalartepe, the scientists have discovered one of the brightest and the most unique South Caucasian Neolithic cultures - Shomutepe archaeological culture. Apart from this, Kichiktepe, Arzamastepe, Cinnitepe, Alchaktepe and Chepishtepe in Agstafa region have also been found. Although this monument was first considered to belong to the Eneolithic Period, archaism of stone objects, as well as ceramic data proved it to belong to more ancient times. Nowadays, Shomutepe archaeological culture is regarded as the earliest Neolithic culture in the South Caucasus and it is based on production. The carriers of this culture built settlements with brick and mortar, in addition to farming and animal husbandry were engaged in pottery and weaving and were familiar with metal as well.

The second phase that began in the years of independence - in the first decade of the 21st century, was continued in two directions. Apart from discovery and study of new settlements, study of ancient settlements discovered in the second half of the 20th century was also continued. Beginning from 2005, the research was conducted in the settlements of Hasansu I and II, Agdash Qolu I and II, Ashagi Goyjeli and Acidere newly discovered in Aghstafa district by N.A.Museyibli. Archaeological excavations began in the settlements of Molla Nagitepesi and Chepishtepe, discovered in the early years and a comprehensive survey of monuments was completed.

Among the investigated monuments, Hasansu I is particularly popular, where excavations have been carried out to the virgin soil with a total area of 225 square meters. Radiocarbon analysis of soil from a depth of 2.2 meters from the Hasansu I

settlement showed that the monument dates back to 5994 BC. It is interesting to note that Mesolithic characters such as the presence of stone industry, absence of labor tools and ceramic findings (in lower cultural layers) are also noticeable. Basing on these facts, N.A.Museyibli refers the Hasansu monument to the initial phase of early farmer culture. Materials of monuments of this period are poorly researched in the entire South Caucasus region and play an important role in the study of the transition process to the settled cattle-breeding from the assimilation of natural blessings. Moreover, the Hasansu settlement is an important monument for exploring the roots of the Shomutepe culture and its history of its formation in the Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Akstafa, Shomutepe, Hasansu, Neolithic, settlement.

Naxçıvanın Tunc dövrü dulusçuluq sənəti

Toğrul Xəlilov
AMEA Naxçıvan Bölməsi
x.toqrul@gmail.com

Açar sözlər: Naxçıvan, Erkən Tunc dövrü, Orta Tunc dövrü, dulusçuluq
Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da dulusçuluğun tarixi qədimdir. Bu sənətkarlıq sahəsinin tarixi Neolit dövründən (e.ə. VII minillikdən) başlayır və bu gün də öz inkişafını daha təkmil formada davam etdirir. Tunc dövründə cəmiyyət həyatında baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər bütün sahələrdə olduğu kimi dulusçuluğun inkişafına da təsir göstərmişdi. Keramikanın bişirilmə üsulları təkmilləşmiş, müxtəlif formalı dulusçu məhsulları meydana gəlmişdi.

Dulusçuluq tədricən dövrün tələblərinə uyğun olaraq ev sənəti çərçivəsindən kənara çıxmış, ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilmişdi. Tunc dövrünün keramika məmulatı Neolit və Eneolit dövrlərinin dulusçuluq məhsullarından formasına, tipinə, ornamentlərinə, hazırlanma texnologiyasına və keyfiyyətinə görə fərqlənir. Bu dövrdə dulus çarxından istifadə olunması dulusçuluğun inkişafına mühüm təsir göstərmiş, onun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına səbəb olmuşdu. Qablar simmetrik formalaşdırılmış, keyfiyyətli bişirilmiş və anqobla örtülmüşdü. Qabların bişirilməsi, pardaqlanması, şüyrələnməsi (hamarlanması), bəzədilməsi kimi texnoloji proseslərin yeni sirlərinə bələd olan dulusçular o dövr üçün unikal sənət nümunələri yaratmışdılar. Qalın divarlı qablarla yanaşı, nazik divarlı, yaxşı cilalanmış qablar da hazırlanırdı. Dulusçuluq məhsulları gildən düzəldilmiş ocaqlardan, manqallardan, heyvan, təkər fiqurlarından və böyük əksəriyyəti gil qablardan ibarətdir. Onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir.

Ocaq qurğuları Naxçıvan diyarının Erkən Tunc dövrü abidələrindən (Ovçulartəpəsi, Maxta, I Kültəpə və s.) bütöv və fraqmentlər şəklində əldə olunmuşdur. Onlar iri və ya xırda qum qarışığı olan gildən nalşəkilli və düzbucaqlı formada düzəldilmişdir. Onların bir qrupu sadədir. Bəzilərinin arxa hissəsində yarımşar şəkilli qulp və ya çıxıntı olmuşdur. Manqallar dairəvi formada hazırlanırdı. Onların təyinatı haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Əldə olunmuş arxeoloji materialları müqayisə etdikdə məlum olur ki, Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü arxeoloji abidələrindən əldə olunmuş bu ocaq qurğuları təyinatına görə daimi və müvəqqəti ocaq qurğularından ibarətdir. Hər bir qrupa daxil olan ocaqların arasında bəzi fərqli xüsusiyyətlərin olması onunla bağlı olmuşdur ki, onların hamısı eyni sənətkar emalatxanasının məhsulu olmamış, ayr-ayrı dulusçular tərəfindən müxtəlif üsullarla düzəldilmişdir. Onların hamısından məişətdə istifadə etmək mümkün

olsa da, bəzilərindən dini ayinlərin icrasında istifadə edilmişdir. Daimi ocaqlar evlərin daxilində mərkəzdə, ya da evlərin divarlarına bitişik halda torpaqda qazılmış çalaların içərisində dördkünc və ya dairəvi formada düzəldilmiş, əsasən evlərin qızdırılmasında istifadə edilmişdir. Onların torpaqda düzəldilərək ətrafına qum yığılması, içərisinin suvanması istiliyin uzun müddət qalmasına imkan yaratmışdır. Digər keramika məmulatları kimi onların da hazırlanması prosesi bütün dulusçular üçün eyni olmuşdur. Yəni hər hansı bir ocaq qurğusu üçün dulusçular tərəfindən ilk öncə yararlı xammal seçilmiş, sonra onun istehsal üçün hazırlanması prosesi həyata keçirilmişdir. Evlərin daxilində qurulmuş daimi ocaqların düzəldilməsi texnologiyası müasir dövrün təndirləri və dulusçu sobaları ilə oxşarlıq təşkil etmişdir. Dulusçu ilk öncə xammalı hazırlamış, ocağı qoymaq üçün torpağı qazaraq kiçik çala düzəltmişdir. Sonra həmin çalanın ölçüsünə uyğun lentvari formalı palçıq kündələrini bir-birinin üzərinə qoyaraq əlləri ilə bərkitlemişdir. Bu tip ocaqların daxili səthi bütünlüklə sıgallanmış, xarici səthinin torpaqda qalan hissəsi kobud şəkildə saxlanmışdır. Mobil ocaqlar düzəldilən zaman bad və qəlib üsullarından istifadə edildiyini ehtimal etmək olar. Bad üsulu tətbiq edilərkən dulusçu daimi ocaqlarda olduğu kimi lentvari formalı palçıq kündələrini bir-birinin üzərinə qoyaraq ocağı düzəltmişdir. Bu zaman ocaq quruyarkən yerə yapışmasın deyərək torpağın üzərinə saman səpilmişdir. Qəlib üsulu ilə ocağı düzəldərkən palçıq kündələrini xüsusi qəliblərə tökmüşlər. Azca bərkidikdən sonra qəlibdən çıxarıb tam qurumasını gözləmişlər. Onların üzərindəki oval və ya yarımşar formalı qulplar sonradan qoyulmuşdur. Bu qulplardan onları bir yerdən başqa yerə daşımaq üçün istifadə edilmişdir. Həm daimi, həm də mobil ocaqlar quruduqdan sonra bişirilmişdir. Çünki, digər keramika məmulatları kimi ocaqların da birdən-birə yüksək temperaturda bişirilməsi onların çatlamasına, qırılmasına səbəb olardı.

Ocaq qurğuları kimi minatür təkər modelləri də təsadüfən düzəldilməmiş, müəyyən məntiqi əsası olmuşdur. Ehtimal etmək olar ki, dünyanın müxtəlif bölgələrindəki arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş təkər və araba modelləri kimi onlar da “Araba mədəniyyəti” ilə bağlılıq təşkil edərək bu mədəniyyətin Naxçıvan diyarını da əhatə etdiyini sübut edir. Çünki, təkər birdən-birə, təsadüfən düzəldilməmişdir. Onun icad olunması prosesi müəyyən bir tarixi dövrü əhatə etmiş, tarixi zərurətdən yaranmışdır. Tunc dövründə təkərin icad olunması bəşəriyyət tarixinin ən böyük yeniliklərindən biri olmuşdur. Təkər icad olunana qədər insanlar ağır və böyük yükləri daşımaq üçün müxtəlif primitiv üsullardan istifadə etmişlər. Təkərin icad olunması təkərli nəqliyyat vasitəsi olan arabaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Arabadan dünyanın bütün bölgələrində geniş istifadə edilmişdir. Onlar ikitəkərli və dördtekərli olmuş, qoşqu qüvvəsi kimi atdan və öküzdən istifadə edilmişdir.

Arabalardan istifadə olunması tayfalararası iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Zoomorf fiqurlar əsasən öküz, at, it fiqurlarından ibarətdir. I Kültəpənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən, Maxtadan (3, s. 65, 141; 8, s. 35) bu tip arxeoloji materiallar tapılmışdır. Onların çoxu öküz fiqurlarıdır. Bu fiqurların hər biri özünəməxsus xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Onları birləşdirən ortaq əlamətlərdən biri fiqurların əksəriyyətinin ayaqlarının, bir qrupunun isə buy-nuzlarının qırılmasıdır. Tədqiqatçı O.H. Həbubullayevin fikrinə görə fiqurların qırılmasına səbəb onlardan ayrı-ayrı dini ayinlərin icra olunmasında istifadə edilməsidir (1, s. 142, 143). Gil heyvan fiqurlarının istifadə məqsədi, semantikasılığı ilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif fərziyyələr deyilsə də, onların fikirlərini məntiqi cəhətdən birləşdirən əsas əlamət bütün fiqurlardan kult kimi istifadə edilməsidir. Yəni, bütün heyvan fiqurlarının düzəldilməsinin əsas səbəbi ayrı-ayrı heyvanların insanların təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli yer tutmasıdır. İnsanların həyat tərzində bir qrup heyvanların mühüm yer tutması nəticəsində, onlarla bağlı "heyvan kultu" adlı dini inanclar sistemi mövcud olmuşdur.

Naxçıvanın Tunc dövrü dulusçuluq sənətinin maraqlı arxeoloji materialları içərisində gildən düzəldilmiş insan fiqurunu da qeyd etmək olar. Qızılburun abidəsindən tapılmış bu arxeoloji material Orta Tunc dövrünə aiddir. Qədim heykəl nümunələrimizdən olan bu fiqurda insanın üzü yastı, alnı bir az qabarıq, baş və bədən üzvləri çox mütənasib şəkildə, paltarlı, çəkməli və papaqlı verilmişdir. İnsanın sol əli kəmərinin üzərinə qoyulmuşdur. Fiqurun bədənini incə xətlərlə qara və qəhvəyi rənglə boyanmışdır. Bu fiqur Qədim Azərbaycan heykəltaraşlığının ən gözəl nümunəsidir. Hələlik, bu insan fiquru Cənubi Qafqazda yeganə sayılır. O, İrandan tapılan paltarlı insan fiquru ilə oxşarlıq təşkil etsə də, ondan daha qədim olmuşdur (6, s. 61-62). Bu fiqurda maraqlı doğuran əsas cəhət hər bir insana məxsus əlamətlərlə yanaşı qədim geyim mədəniyyətimizin bütün xüsusiyyətlərinin (başmaq, ar-xalıq) onda əks olunmasıdır. Bu fiqurun əcdadlar kultu ilə bağlı olduğunu, müəyyən dini ayinlərin icra olunmasında istifadə edildiyini qeyd etmək olar. Çünki, Tunc dövründə ana xaqanlığının (matriarxat) ata xaqanlığı (patriarxat) ilə əvəz olunması digər sahələr kimi insanların dini-ideoloji görüşlərinə də təsir göstərmişdir. Kişinin təsərrüfatda, tayfanın idarə olunmasında əsas yer tutması, nəticəsində bu tip fiqurlar məğrurluq, güc, qüvvət simvolu kimi qəbul edilmiş, Ana-İlahə (Qadın-İlahə), Ata-Allah (Kişi-Allah) ilə əvəz olunmuşdur. Həm Ana-İlahə (Qadın-İlahə), həm də Ata-Allah (Kişi-Allah) əcdadlar kultunun tərkib hissəsi olmuşdur.

Naxçıvanın Tunc dövrü dulusçuluq məmulatı içərisində gil qablar çoxluq təşkil edir. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, gil qablardan həmin dövrdə insanların məişətində və təsərrüfat həyatında geniş istifadə edilmişdir.

Gil qabları məişət və təsərrüfat qabları olmaq üzrə iki qrupa bölmək olar. Təsərrüfat qabları məişət qabları ilə müqayisədə bir qədər qalın divarlı hazırlanmışdır. Qabların düzəldilməsi zamanı bir neçə texniki proses həyata keçirilmişdir. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, bütün dulusçuluq məhsullarının düzəldildiyi kimi qabların hazırlanmasında da ilk olaraq keyfiyyətli, istehsal üçün yararlı olan xammal seçilmişdir. Çünki, yüksək keyfiyyətli gildən hazırlanmış qablar daha yararlı və daha uzun ömürlü olmuşdur. Gildən yoğrulmuş qabları müəyyən formaya salarkən onların simmetriyasına xüsusi fikir verilmişdir. Qabı müəyyən formaya saldıqdan sonra bişirilmə prosesi zamanı çatlamaqdan qorumaq üçün xüsusi üsullardan istifadə etmişlər. İlk olaraq qabı əvvəlcə bir neçə gün kölgə yerdə, sonra isə günəş altında qoyub qurutmuşlar. Sonra qabın bişirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Bişirilmə prosesində qabların müxtəlif rəng alması onların hazırlandığı gilin tərkibindəki dəmir birləşmələrindən asılı olmuşdur. Belə ki, dəmir birləşmələri alovun təsirindən müxtəlif rənglərə çevrilərək qabların boz, çəhrayı, qara və s. rəngli olmasına səbəb olmuşdur. Qabların üzərinin rənglənməsində boyaq bitkiləri və gilin tərkibindəki mineral maddələr mühüm yer tuturdu.

Qabların düzəldilməsi və bişirilməsi prosesindən sonra onların üzəri müəyyən ornamentlərlə naxışlanır. Qabların naxışları həndəsi, nəbatı, antropomorf və zoomorf tiplidir. Həndəsi ornamentlər sadə və mürəkkəb quruluşludur. Sadə həndəsi ornamentlər içərisində dalğalı, düz və sınıq xətlər daha çox yayılmışdır. Mürəkkəb həndəsi ornamentlər dairə, romb dördbucaq və üçbucaqların kombinasiyasından ibarətdir. Qabların üzərinin naxışlanması da basma, çizmə, çərtmə və s. üsullardan istifadə olunur. Dulusçuluqda da hər bir dövrün xarakterik xüsusiyyətləri özünü göstərir. Neolit və Eneolit dövrlərində gil qablar saman qarışığı olan gildən açıq çəhrayı, qırmızı bəzən isə boz rəngdə düzəldilmişdir. Tunc dövründən başlayaraq qabların hazırlandığı gilin tərkibinə iri və ya xırda qum dənələri qatılaraq onların keyfiyyəti daha da artırılmışdır. Erkən Tunc dövründə Eneolit dövrünün naxışlanma üsul və formaları qorunub saxlansa da, yeni naxış motivlərindən də istifadə olunmuşdur.

Erkən Tunc dövründə Naxçıvanda mövcud olmuş "Kür-Araz mədəniyyəti"nə aid gil qablar boz, qara və çəhrayı rənglidirlər. Onların bir qurupu cilalanmışdır. Onların hazırlandığı gilin tərkibinə iri və kiçik qum dənələri qatılmışdır. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən (I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Maxta, Ərəbyengicə, Şortəpə) əldə olunmuş keramika məmulatları içərisində cilalı, çəhrayı astarlı qablar və yarımşar formalı qulplar özünəməxsus yer tutur. Bu dövrün keramika məhsullarının bir qisminə bəzi qabların səthində ləkələrin qalması onların yaxşı bişirilməməsi ilə bağlı olmuşdur. Nazik divarlı, yaxşı cilalanmış qabların düzəldilməsi bu dövrdə

qabların bişirilmə texnikasındakı inkişafı ilə bağlıdır. Erkən Tunc dövrünə aid gil qabların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların ağız kənarının düz-bucaqlı şəkildə xaricə çıxması, qabların ağızlarının bir qədər içəri yığılması və simmetrik olmasıdır. Bu dövrə aid qabların bəzilərinin ağız kənarlarının rels şəklində qalın düzəldilməsi Şərqi Anadolunun keramika məmulatları üçün səciyyəvidir.

Erkən Tunc dövründə Naxçıvanda dulusçular tərəfindən qabların naxışlanması oval və ya dairəvi naxışlardan, ziqzaq, "S", "L", "M", "Y" formalı işarələrdən istifadə edilmişdir. I Kültəpə, II Kültəpə, I Maxta və digər arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş, üzəri oval və ya dairəvi ornamentlərlə bəzədilmiş gil qabların bənzərləri dünyanın bir çox yerlərindən, o cümlədən, Cənubi Azərbaycanda Göytəpə abidəsindən tapılmışdır (4, s. 50), (1, s. 127). II Kültəpə (2, s. 123) yaşayış yerlərindən əldə olunmuş üzəri ziqzaq ornamentlərlə naxışlanmış gil qablar Cənubi Qafqazın (14, s. 166), Ön Asiyanın (15, s. 852) həm dövr arxeoloji abidələrindən əldə edilmiş bir qrup qablarla bənzərlik təşkil edir. I Maxta yaşayış yerindən tapılmış qabların bir çoxunun üzəri Naxçıvanın digər Erkən Tunc dövrü abidələrindən tapılan keramikalarda olduğu kimi cizma naxışlarla bəzədilmişdir (17, s. 111). I Kültəpə (1, s. 133) və s. abidələrdən tapılmış "M" formalı naxışlı gil qabların bənzərləri, Babadərviş, Amiranisqora (14, s. 68, 89) abidələrində aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsi, I Maxta, Xələc, Ərəbyengicə yaşayış yerlərində əldə edilmiş Proto Kür-Araz keramikası bu mədəniyyətin Naxçıvanda formalaşdığını söyləməyə əsas verir.

Orta Tunc dövrünün qabları gilinin rənginə, formasına və naxışlanma texnikasına görə bir-birindən fərqli iki əsas qrupa ayrılırlar.

Birinci qrupa çəhrayı rəngdə bişirilmiş boyalı qablar daxildir. Bu cür gil qabların istehsalı və yayılması Azərbaycan arxeologiyasında "Boyalı qablar mədəniyyəti" adı ilə tanınır. Orta Tunc dövründə bu mədəniyyətin əsas mərkəzi Naxçıvan olmuşdur. "Boyalı qablar mədəniyyəti" Naxçıvanla yanaşı Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunu da əhatə etmişdir. Azərbaycanın digər bölgələrində boyalı qablar Naxçıvandakı arxeoloji abidələrlə müqayisədə nisbətən az aşkar edilmişdir. Naxçıvandakı Orta Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən bir qurupunun (Şahtaxtı, Qızılburun və s.), xüsusilə də II Kültəpənin stratigrafiyasına görə "Boyalı qablar mədəniyyəti" dörd dövrə ayrılmışdır (7, s. 46-89). Bu mədəniyyətin ilk dövrü üçün monoxrom - yəni bir rəngli boyalı qablar xarakterik olsa da, sonrakı dövrlərdə polixrom (çox rəngli) boyalı qablar geniş yayılmışdır. Monoxrom (bir rəngli) boyalı qablar da qırmızı rəngin üzərinə qara rənglə düz və dalğalı xətlərdən ibarət müxtəlif naxışlar çəkilmişdir. Naxışlar içərisində sadə kompozisiyalar nisbətən çoxluq təşkil edir. Polixrom (çox rəngli) boyalı qabların üzəri bir qədər yaxşı bəzədilmişdir. Onların üzərində sadə kompozisiyalı naxışlarla yanaşı, mürək-

kəb kompazisiyalı ornamentlərdən də istifadə edilmişdir. Naxışlar qabların gövdəsinin üzərinə narıncı-sarı və ağ fon üzərinə daha çox qara, qırmızı, bəzən isə qəhvəyi, ağ və yaşıl rənglə çəkilməmişdir. Qabların üzərinin bəzədilməsində dalğalı, qırıq xətlərdən, üçbucaqlardan başqa, üçbucaqlar arasına çəkilən kiçik dairələrdən, insan, quş və heyvan təsvirlərindən də istifadə edilmişdir. Geniş yayılmış naxışlanma formalarından biri də qara rəngli perpendikulyar xətlərin arasında çəkilən torlu üçbucaqlardır. I Kültəpə, II Kültəpə, Şahtaxtı, Nəhəcir, Yayı, Çalxanqala abidələrdən tapılmış bu tip polixrom boyalı qabların bir qrupu Göytəpənin D və C (5, s. 21), Haftavantəpənin V, VI (6, s. 189), Dingətəpənin IV (13, s. 126) təbəqəsindən əldə edilən qablarla bənzərlik təşkil edir.

Naxçıvanın Orta Tunc dövrü keramikasının ikinci qrupu boyasız qablardır. Bu qablarda Erkən Tunc dövrü keramikasının ənənələri inkişaf etdirilmişdir. Onlar cilalanmış, üzərinə cizma, çərmə üsulu ilə müxtəlif həndəsi naxışlar çəkilməmişdir. Nəhəcir (16, s. 68), II Kültəpə (2, s. 53) və s. arxeoloji abidələrdən bu tip qablar tapılmışdır. II Kültəpə yaşayış yerində bu tip qabların bir çoxunun dulus sobasından tapılması onların yerli dulusçular tərəfindən hazırlandığını göstərir. Azərbaycan ərazisində bu tip qabların yayıldığı bölgələr Mil-Qarabağ, Talış-Muğan, Qobustan və ölkənin şimal-şərq hissəsidir.

Son Tunc dövründə də qabların naxışlanmasında istifadə olunmuş həndəsi ornamentlər sadə və mürəkkəb olmaqla iki əsas qrupa bölünmüşdür. Sadə həndəsi ornamentlər içərisində dalğalı, düz və sınıq xətlər daha çox yayılmışdır. Mürəkkəb həndəsi ornamentlər dairə, romb, bucaq, üçbucaq və s. rəsmlərin qarışıq verilməsindən ibarətdir. Bundan başqa basma, cizma, çərmə, konnellyur, zoomorf ornamentlərdən, “S”, “T”, “M”, “Y” formalı naxışlardan, şiş yapma və dairəvi batıqlardan da istifadə olunmuşdur. Boyalı qablar monoxrom və polixrom rəngli olmaqla bir-birindən fərqlənmişlər. Son Tunc dövrünə aid qablar əsasən polixrom (çox rəngli) rəngli olmuşdur. Onların rənglənməsində qırmızı, qara, sarı və başqa rənglərdən istifadə edilmişdir. Naxçıvan boyalı qabları Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsinin keramikası ilə oxşarlıq təşkil etsə də, bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənmişdir. Yuvarlaq qabartmalar və konnellyur ornamentlər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətində geniş yayılmışdı. Ağ inkrustasiyalı qablar çox az (I Kültəpə və Qazxan abidələrindən tapılıb) aşkar edilmişdir. Bunun başlıca səbəbi Naxçıvanda bu tip keramikanın az istehsal olunmasıdır. Mərkəzi Avropa və Kiçik Asiyadan Çinə qədər geniş bir ərazidə yayılmış ağ inkrustasiyalı keramikanın istehsalı Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti dövründə yayılmışdı.

Dulus çarxından istifadə edilməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığı yüksəlmişdir. İlk dulus çarxı əl ilə hərəkətə gətirilmişdir. O qısa ox üzərində

qurulmuşdur. Dulusçu əli ilə çarxı hərəkət etdirdikdən sonra onun dayanmasına qədər iki əli ilə qabı müəyyən formaya salmışdır. Son Tunc dövründə mükəmməl quruluşlu, ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxının tətbiqi ilə qabların istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki arxeoloji abidələrdən bununla bağlı xeyli arxeoloji material aşkar olunmuşdur. I Kültəpə abidəsində Erkən Tunc dövrünə aid iki dulusçu kürəsi qeydə alınmışdır. Onlar abidənin üçüncü və beşinci tikinti qatlarında aşkar edilmişdi (1, s. 87-88; 17, s. 23; 18, s. 22). Erkən Tunc dövrünə aid II Kültəpə yaşayış yerinin yeddinci və onbirinci tikinti qatlarında da dulus kürələrinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Onlar odadavamlı gildən dördkünc formada tikilmişdir (17, s. 24-25; 18, s. 39-40, 47). Abidədə həm əvvəlki dövrlərdə (1968-1975-ci illərdə) (7, s. 26-28; 2, s. 32-34), həm də son zamanlarda (9, s. 126-130; 10, s. 126-135; 11, s. 115-125, 12, s. 161-168) aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı kürə ilə yanaşı dulusçu emalatxanasının qalıqları da aşkar edilmişdir. Bu fakt Orta Tunc dövründə Naxçıvanın Cənubi Qafqazda əsas dulusçuluq mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir.

Yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, Tunc dövründə Naxçıvanda dulusçuluq ən mühüm sənətkarlıq sahəsi olmuşdur. Bu dövrdə keramika məmulatlarının çeşidləri çox, keyfiyyəti yaxşı olmuşdur. Hər bir keramika məmulatı təsadüfən düzəldilməmiş, müəyyən məqsədlərlə istifadə edilmişdir. Onların hamısı eyni olmamış, forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənmişdir. Keramika məmulatlarının üzərindəki ornamentlər onlara müəyyən gözəllik verməklə yanaşı insanların dini-ideoloji görüşləri, düşüncə tərz, bədii-estetik zövqü, həyat tərzilə bağlı təşkil etmişdir. Onların bir qrupunun yerli, bəzilərinin digər mədəniyyətlərlə oxşar xüsusiyyəti olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Баку, Элм, 1991, 256 с.
3. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Elm, 2002, 158 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
5. Brown T.B. Excavations in Turkey, 1948. Jon Murray Albemarle Street, w.XIX, London,, p. 21-22.
6. Edwards M.R. The Pottery of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware), İran, w. KIK, 1981, s. 101-140
7. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163 s.
8. Əliyev V.H., Aşurov S.H. Maxta Tunc dövrü abidələri // Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1992, s. 33-36.
9. Əliyev V.H., Məmmədov A.Ə., II Kültəpədə yeni tədqiqatlar (2010-cu il) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar- 2010, Bakı. 2011, 126-135.
10. Əliyev V.H., Məmmədova A.Ə. II Kültəpədə yeni tədqiqatlar (2010) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 126-135.
11. Əliyev V.H., Məmmədova A.Ə. II Kültəpədə yeni tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011. Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s. 115-125.
12. Əliyev V.H., Məmmədova A.Ə. II Kültəpə yaşayış yerində yeni tapıntılar (2013-2014-cü illər) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 161-168.
13. Hamilin C. The early Second Millennium carbon assemble age of Dinka Tepe. Iran, 1977, p. 125-153.
14. Кушнарева К.Х., Чубиншвили Т.Н. Древние кутьтуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970, 191 с.
15. Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E. Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), Belleten LKIII/238, 2000, s. 847-882.
16. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Nəhəcirdə arxeoloji araşdırmalar. Bakı, İqtisad Unversiteti, 2002, 201 s.
17. Сеидов А.Г. Памятники куро-аракской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 164 с.
18. Сеидов А.Г. Раннебронзовая культура Нахчывана. Воронеж: Воронежский государственный технический университет, 2002, 199 с.

Summary

Pottery of the bronze age in Nakhchivan

Togrul Khalilov

The article studies of pottery in IV-I millenniums B.C. It defined the pottery was one of the ancient craftsmanship areas in Nakhchivan. At that time Nakhchivan, as well as the other regions of Azerbaijan, was an important centre of craftsmanship. During the research conducted during the Bronze Age, Nakhchivan stated that the art of ceramics became a specialized production area. Each of the patterns is a commitment to ceramists' workmanship habits and religious-ideological views. The patterns are simple and compound. They have both local characteristics and similarities with other cultures. The patterns were used to decorate the territory covering more prototurkish culture is widespread. In the meantime, the distribution of ornaments prototurk civilization used in this region prove that this region is a land of Turkey.

Key Words: Nakhchivan, Early Bronze Age, the Bronze Age, pottery.

Резюме

Гончарное ремесло Нахчывана в эпохе бронзы

Тогрул Халилов

В статье освещены некоторые аспекты гончарного ремесла Нахчывана в IV-I тыс. до н. э. В этот период в Азербайджане, в том числе в Нахчыване сильно развивалось гончарное ремесло. В изготовлении керамических изделий использовались разные способы. Особый толчок развитию гончарства дало изобретение гончарного круга.

На керамике встречаются разные орнаменты, среди которых преобладают треугольники, ромбы, параллельные и волнообразные линии. Орнаменты на керамике отображают социально-экономические и религиозные взгляды древних племен.

Среди керамических изделий привлекают особое внимание мобильные очажные устройства. Они украшались рогообразными выступами, овальными ручками и имели, в основном круглые и подковообразные формы. Мобильные очаги имели культовые и хозяйственные назначения.

В итоге можно сказать, что в эпохе бронзы производства керамических изделий развивалось интенсивно, появились новые формы, значительно улучшилось качество изделий.

Ключевые слова: Нахчыван, Ранний Бронзовый век, Средний Бронзовый век, гончарство.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü kurqanları və daş qutu qəbirləri (Lerik və Yardımlı rayonlarının materialları əsasında)

Anar Ağalarzadə

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

anararxeoloq@mail.ru

Açar Sözlər: Talış-Muğan mədəniyyəti, kurqan, daş qutu qəbir, Son Tunc-İlk dəmir dövrü.

1986-cı ildə yaradılmış “Talış-Muğan” arxeoloji ekspedisiyasının aşkar etdiyi abidələr içərisində Tunc və Dəmir dövrlərinə aid qəbir abidələri çoxluq təşkil edir [1, s. 49]. Cənubi Qafqazda Son Tunc-İlk Dəmir dövründə sosial-iqtisadi vəziyyəti əks etdirən əsas arxeoloji mədəniyyətlərdən biri Talış-Muğan mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət Muğan düzü, Lənkəran düzənliyi və Talış dağlarını əhatə edir. Məlumdur ki, əgər e.ə. III minillikdə təsərrüfatda əkinçilik üstünlüyə malik idisə, e.ə. II minillikdə yarımköçəri və köçəri maldarlıq təsərrüfatı başlıca sahəyə çevrilmişdi [2, s. 36]. Bu dövrdə Azərbaycanın Cənub-şərq bölgəsində təsərrüfat həyatını daha dərinlən tədqiq etmək üçün “Talış-Muğan” arxeoloji ekspedisiyası Lerik və Yardımlı rayonları ərazisindəki Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin öyrənilməsinə qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Bu abidələrin tədqiqinə XIX əsrdə başlanmışdı. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqaza fransız arxeoloqu Jak de Morqanın rəhbərliyi altında arxeoloji missiya göndərilmişdi. O, buna qədər İran, Misir və Hindistandakı qazıntıları ilə məşhur idi [3, s. 34]. 2012-ci ildə təşkil olunan Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası da Morqanın tərtib etdiyi qəbirlərin xəritəsinə əsasən Lerik rayonunun Kraveladi kəndi ərazisində həm arxeoloji kəşfiyyat, həm də əsaslı arxeoloji qazıntılar aparmışdır [4, s. 26]. Kraveladi kəndi Lənkəran-Lerik şosse yolunun 20-ci kilometrliyində, Lerik rayonunun Piran kəndindən 3 kilometr cənub-qərbdə yerləşir. Kəndin cənub tərəfində, Ləkərçayın sol sahilində, meşənin içərisində xeyli qəbirə rast gəlinir. Burada şimal-cənub istiqamətində uzanan II Kraveladi nekropolu yanları iri çaydaşlarından düzəldilmiş qəbirlərdən ibarətdir. Dəniz səviyyəsindən təxminən 286 m yüksəklikdə, meşə örtüyünün altındakı meqalitik tipli bu qəbirlərin üzərində bitmiş ağacların kökləri dəfn kameralarını ciddi dağıntıya məruz qoymuşdur [4, s. 356]. Nekropolda xeyli daş qutu qəbirlər qeydə alınmış və yeddi qəbirdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdı.

Ekspedisiya, Morqanın vaxtilə tərtib etdiyi xəritəyə əsasən, Ləkərçayın qərb sahilindəki II Kraveladi nekropolunda onun qazmadığı qəbirləri tədqiq

etmiş və bu qəbirlərin Morqana qədər qarət olunduğu qənaətinə gəlmişdi [4, s. 356]. Amma, bu qəbirlərdə kameranın üst örtüyündə nəhəng və ağır çəkili daşların olması müəyyən şübhələr yaradır. Əksər qəbirlərin dağıdılması fikrinin bəzən məntiqi izahı yoxdur.

Məlumdur ki, Talış-Muğan mədəniyyətinə məxsus daş qutu qəbirlərin əksəriyyətində skeletə rast gəlinmir. Jak de Morqan Kraveladi nekropolunda qazdığı qəbirlərin heç birində skeletə rast gəlinmədiyini yazır və onları qarət edilmiş qəbirlər adlandırır [5, s. 22]. İran ərazisindəki Talış vilayətində qazıntılar aparən M.R.Xələtbəri də bu dövr daş qutu qəbirlərin əksəriyyətinin tamamilə boş olduğunu yazır və bunları qarət edilmiş qəbirlər adlandırır [6, s. 14].

Skeletsiz qəbirlərin meydana çıxma səbəbləri barədə elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Onların uzaqda həlak olmuş tayfa üzvlərinə və ya naməlum şəraitdə ölmüş, meyiti tapılmamış şəxslərə aid olması və s. kimi mülahizələr vardır. N.Müseyblinin fikrincə, meyitlərin qəbirlərə qoyulmaması məqsədyönlü şəkildə icra edilmiş dəfn adəti olmuşdur [7, s. 60] və belə dəfn abidələri dəfn adətinin məzmunu baxımından xatirat qəbirlərdir [8, s. 44]. Tədqiqatçının fikrincə, “....belə qəbirlərdə insan skeletinin tapılmamasının və onlarda insanların, ümumiyyətlə, dəfn edilməməsinin səbəbini bölgənin Son Tunc dövrü insanların təsərrüfat həyatının xüsusiyyətlərində axtarmaq daha doğrudur. Həmin dövrdə bütün Cənubi Qafqazda yaylaq maldarlığı ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və iqtisadi həyatda aparıcı mövqe tutmuşdur. Qədim maldarlar ilin 3-4 ayını yaylaqlarda keçirir, bu dövrdə vəfat edən insanlar elə oradaca dəfn olunurdular (həmin dağlıq ərazilərdə yüzrlə qəbir abidəsi mövcuddur). Arana - əsas yaşayış məskənlərinə qayıtdıqda isə yaxınlıqdakı məzarlıqda yaylaqda dəfn edilən insanların şərafinə rəmzi, xatirat qəbirlər salırdılar. Qeyd edildiyi kimi, qədim maldarların həyatının müəyyən hissəsi yaylaqlarla bağlı olmuşdur. Yaylaq ərazilərdə aşkar edilmiş skeletsiz qəbirlər də, böyük ehtimalla, aranda vəfat etmiş insanların xatirəsinə salınmışdır. Aranda və dağdakı qəbirlərin müxtəlifliyi isə coğrafi şəraitlə və təbii ehtiyatlarla bağlı olmuşdur. Onların hər ikisinin vahid mədəniyyətə aid olmasını həmin qəbirlərdən tapılmış avadanlığın eyniliyi sübut edir” [8, s. 44-45]. N.Müseyblinin özünün qazıntısını apardığı Zəyəmçay nekropolundakı 119 və 120 №-li kurqanaltı qəbirlərdə dağlıq ərazinin qəbir tipinin (daş qutu) struktur elementinin təkrarlanması qışlaq ilə yaylaq arasındakı mədəniyyətin eyniliyini sübut edən faktlardandır [8, s. 45]. Bu baxımdan tədqiqatçının fikirlərini uğurlu hesab etmək olar.

Morqan özünün “İrana elmi səfər” adlı əsərində [5] Kraveladi nekropolunda 116 qəbir abidəsi qeydə aldığını, lakin onların hamısında qazıntıların aparılmasının mümkün olmadığını, 10 qəbirdə (4, 5, 7, 11, 40, 106, 107, 108, 109, 110 №-li qəbirlər) apardığı qazıntılar nəticəsində çox da zəngin olmayan

maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkarlandığını yazır [5, s. 21-26]. O, tədqiq etdiyi 40 №-li sərdabə tipli daş qutu qəbirdən açıq boz rəngli əqiqdən bir ədəd möhür tapmışdı. Möhürün üzərində zoomorf təsvir - "Bos Zebu" adlanan hind donqar öküzünün şəkli qazılmışdır [5, s. 24]. Morqanın fikrincə, Hindistan ərazisinə məxsus olan bu heyvan sərdabə qəbirlərin tiki-lişi dövründə Azərbaycanın cənubunda məlum olmuşdur. Ehtimal edilir ki, müəyyən əlaqələr nəticəsində hind öküzü Talış ərazisinə gətirilmişdir. Onun fikrincə, bu daşın üzərindəki təsvir Hindistan xalqları ilə Xəzər dənizi sahilində yaşayan xalqlar arasında qədim zamanlardan etno-mədəni əlaqələrin olduğunu göstərmək baxımından maraqlıdır [5, s. 95]. Morqan bu təsvirə İran ərazisindəki Mazandaran, Gilan və Talışda təsadüf olduğunu qeyd etmiş və öküzün tunc dövrü tayfalarının maldarlıq təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tutduğunu söyləmişdir [5, s. 96].

Məlumdur ki, Morqan Lerik rayonu ərazisindəki qazıntılardan əldə etdiyi arxeoloji materialları Fransanın Sen Jermen Milli Arxeologiya Muzeyinə aparmışdır. Bu muzeydə Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri təxminən 100 qutuda saxlanılır ki, bunlar da saxsı və metal qablar, tunc və dəmirdən bəzək əşyaları və silahlar, müxtəlif təyinatlı və tərkibə malik muncuq və asma bəzəklərdən ibarət kolleksiyalardır. Metal nümunələrin əksəriyyəti XX əsrin 80-ci illərində Fransanın ən aparıcı laboratoriyalarında bərpa edilmişdir [9, s. 69].

2014-cü il çöl tədqiqatları mövsümündə Yardımlı rayonu ərazisindəki Sarıbulaq yaylaqlarındakı daş qutu qəbirləri nekropolunda kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparılmışdı. Sarıbulaq nekropolu Alar kəndindən 7 km şimal-qərbdə, geniş düzənlikdə, dəmyə əkin sahələrinin yaxınlığında yerləşir. Alar kəndinə gedən torpaq yol nekropolu 2 hissəyə bölmüşdür. Burada irili-xırdalı sal daşların mövcudluğu sahənin əkin yerlərinə çevrilməsinə imkan verməmişdir. Kəşfiyyat qazıntıları zamanı 3 qəbir tədqiq olunmuşdur:

1 №-li qəbir. Qəbirin kamerası (3, 30x1,20 m) şərq-qərb istiqamətindədir. Divarları və üst örtüyü enli sal daşlardan ibarətdir. Kameranın dərinliyi 70 sm-dir. Skelet aşkar olunmadı. Bir neçə gil qab fraqmenti əldə olundu. Bunlar qırmızı rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş saxsı qablara aiddir. Dəfn abidəsi dəniz səviyyəsindən 1942 m hündürlükdə tapılıb (*I tablo, şəkl. 1*).

2 №-li qəbir. Qəbirin kamerası sərdabə tiplidir, şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətindədir. Kamreanın uzunluğu 8,50 m, eni 3,50 m-dir. Qəbirin yan tərəflərində iri və yastı sal qaya daşlarından ibarət qutu formalı düzüm vardır. Üst hissəsinin 3 ədəd örtük daşı yanlara səpələnmişdir və ehtimal ki, bu qəbir də qarət olunmuşdur. Qəbir dəniz səviyyəsindən 1957 m yüksəklikdə aşkar edilib.

3 №-li qəbir - kəndə gedən yolun sol tərəfində, dağın ətəyində yerləşir (*I tablo, şəkl. 2*). Nekropola yaxın müsəlman qəbiristanlığı vardır. Sərdabə tiplidir, şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətindədir. Uzunluğu 5.50 m, eni 0,8 m, kamerasının dərinliyi 1,2 m-dir. Qəbir kamerasının döşəməsinə nazik lövhəli qaya daşları döşənmişdir. Divarlarına düzülmüş sal daşlar içəri tərəfdən yonularaq nisbətən hamarlanmışdır. Sərdabənin üstü 4 ədəd iri sal qaya daşları ilə örtülmüşdür. Böyük ehtimalla dəfn bir qədər yonulmaqla müəyyən formaya salınmış təbii qaya daşlarının içərisində icra edilmişdir. Qəbir kamerasının daxilindən 1 m dərinlikdən insana məxsus yalnız bud sümükləri tapılmışdır. Eyni zamanda, saxsı qab fraqmentləri, tuncdan bəzək əşyaları, daş və muncuqlar əldə edilmişdir (*II tablo*). Qəbir dəniz səviyyəsindən 1967 m yüksəklikdə yerləşir.

Alar kəndinin cənub-şərq tərəfində, 1 hektara yaxın sahədə xeyli sayda daş qutu qəbirlərin salındığı “Gavurqəbirləri” nekropolu yerləşir. Yerli sakinlərin dediyinə görə, XX əsrin 90-cı illərində bu qəbirlər “dəfinə axtaranlar” tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Bəzi qəbirlərin yanlarında örtük daşları səpələnmiş vəziyyətdədir. Nekropol dəniz səviyyəsindən 1524 m hündürlükdə yerləşir.

Kənddən 2 km cənubda “Alar mağarası” adlı abidə vardır. XX əsrin 70-ci illərində M.Hüseynov bu abidəyə baxış keçirmiş və ondan daş dövrü insanların sığınacaq kimi istifadə edə biləcəyi ehtimalını söyləmişdi. Sığınacağın girişinin uzunluğu 17 m, içərisinin uzunluğu 22 m, hündürlüyü 10 m, diametri 20 m-dir. Ümumi sahəsi 62,8 kv.m-dir. Girişi şimal-qərb tərəfdədir. Dəniz səviyyəsindən 1865 m yüksəklikdə yerləşir. Mağaranın üstündə geniş düzən sahə vardır. Bu sahədən son vaxtlara qədər əkin yeri kimi istifadə edilmişdir. Burada bir neçə yerdə sıx şəkildə daş tökümü olan, üstü örtülü, yanları təbii düzümlü daşlardan ibarət qəbirlər salınmışdır. Seyrək halda salınmış qəbirlərin ölçüsü 2,7x1,5 m-dir. Həm Gavurqəbirləri, həm də Alar mağarasının yaxınlığındakı daş qutu qəbirləri nekropolundan dağıntılar zamanı tapılan arxeoloji materiallar kənd sakinləri tərəfindən toplanılmışdır (*bu materialların bir qismi Alar kənd orta məktəbinin tarix müəllimi Y. B. Əliyevin evində saxlanılır - A.A.*). Tədqiqatlar zamanı bu artefaktlara da baxış keçirilmiş və lazımi məlumatlar toplanmışdır.

Ümumiyyətlə, daş qutularda dəfn İlk Dəmir dövründə bütün Qafqazda əsas dəfn adətlərindən birinə çevrilmişdi. Daş qutu qəbirlər xüsusən Talış-Muğanda, Azərbaycanın Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətində, elə həmin dövrün Dağıstandakı Qayakənd-Xoroçoyevsk mədəniyyətində, Şimali Qafqazın Koban mədəniyyətində əsas qəbir tipi hesab edilir. Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün daş qutu qəbirlərində dəfnlər Gürcüstan və müasir Ermənistan ərazilərindən də yaxşı məlumdur [10, s. 131].

Bölgədə antik dövrə aid daş qutu qəbirlər aşkar olunur. Q.Qoşqarlının fikrincə, "... antik dövrün daş qutularda dəfn ayini qədim dəfn ənənəsinin davamıdır və buna görə də antik daş qutular öz quruluş xüsusiyyətinə görə əvvəlki dövrün daş qutularına olduqca yaxındır. Çox vaxt antik dövrdə bu tip qəbirlərin lokal xüsusiyyətləri də saxlanılır. Belə ki, Talış-Muğan zonasında Son Tunc-İlk Dəmir dövründə iki bölmədən ibarət daş qutulara təsadüf olunur. Birində ölən adam, digər bölmədə isə dəfn avadanlığı yerləşdirilir. Həmin zonanın antik dövr daş qutularında bu ənənə saxlanılır ki, bunu da Xanbulaq və Peştəsər qəbiristanlarının nümunəsində görmək olar" [10, s. 132]. Aparılmış təhlillərdən belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, antik dövrdə Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqaz ərazisində xronoloji cəhətdən sabit və yayılmış qəbir tiplərindən biri də daş qutu qəbirləridir. Daş qutu qəbirlər bu regionda tunc dövründə təşəkkül tapmış dəfn ənənəsini davam etdirir ki, bu da yerli ənənənin dayanıqlığından və Azərbaycanın avtohton əhalisinin bir çox nəsilləri tərəfindən yaradılan maddi mədəniyyətin irsiliyindən xəbər verir [10, s. 132].

1926-cı ildə Qızılburunda qazıntı işləri aparan İ.Meşşaninovun ekspedisiyası 6 daş qutu və 1 sərdabə tipli qəbir qazmışdır [11, s. 17-23]. Bəzi materialların analoji müqayisəsi, dəfndə icra olunan daş qutuların düzülüşü və üstünün örtülməsində istifadə olunan sal daşların qoyuluşu Yardımlının Sarıbulaq qəbirləri ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqatçılar Qızılburundan tapılmış qəbirləri e.ə. IX-VIII əsrlərə aid edirlər [11, s. 23].

1968-ci ildə də Lənkəran yaxınlığında, Divəlonada adlanan yerdə, Talış dağlarının ətəklərində daş qutu tipli qəbirlər tapılmışdı. Yer səthində olan sal daşlar qəbirlərin bəzən bir, bəzən də iki divarı haqqında təsəvvür yaradır və Divəlonada Talış dağlarında iri ölçülü sərdabə tipli qəbirlərin də olduğunu sübut edir [12, s. 48]. Bu tapıntıların təsviri və müqayisəli təhlilinə əsasən tədqiqatçılar abidəni İlk Dəmir dövrünə, təxminən e.ə. IX-VII əsrlərə aid edirlər [12, s. 56].

İ.Cəfərzadə Cəlilabad rayonu ərazisindəki Uzuntəpə abidəsindən əldə edilən materiallarda Xocalı-Gədəbəy, Qızılburun və Yaloylutəpə mədəniyyətlərinin təsirinin açıq-aydın olduğunu göstərir və bu arxeoloji materialların Muğan mədəniyyətinə aid olmasını söyləməklə bərabər, onun izlərinə Cənubi Qafqazın bir çox yerlərində və İranın qərb rayonlarında rast gəldiyini qeyd edir [13, s. 51]. F.Mahmudovun fikrincə, bu cəhət dağlıq və düzən zonada yaşamış tayfaların mədəniyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqədən daha çox, həmin ərazilərdə Tunc dövrünün sonu və Dəmir dövrünün əvvəllərində eyni mədəniyyətin - Talış-Muğan mədəniyyətinin yayıldığını göstərir. Bu mədəniyyət üçün dağlıq hissədə iri dolmenvari sərdabələr, daş qutu qəbirlər və kurqanlar, düzəndə isə kurqanlar və torpaq qəbirlərdən ibarət qəbiristanlıqlar səciyyəvidir. Talış-Muğan mədəniyyəti abidələrinin belə iki lokal

qrup halında olması, böyük ehtimalla, təbii-coğrafi şərait və başqa səbəblərdən asılı doğmuşdur [14, s. 74-75]. F.Mahmudovun fikrincə, əldə olunan materiallar əsasında Talış-Muğan mədəniyyəti daşıyıcılarının təkə qonşu deyil, həm də daha uzaq əyalətlərlə mədəni-iqtisadi əlaqələri aydın izlənilir. Buna görə də, cənub regionunu coğrafi mövqeyinə görə Ön Asiya və Qafqazın mədəni ötürücüsü hesab etmək olar [15, s. 148-149; 16, s. 17].

Son illər Azərbaycanın qərb bölgəsində aparılan qazıntılar zamanı daş qutu qəbirlər qeydə alınmışdır. Gədəbəy rayonunun İvanovka kəndi yaxınlığındakı Arabacı kəndi ərazisində, eyniadlı çayın sağ sahilində aşkarlanmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid nekropol təxminən 6-10 sot sahəni əhatə edir [17, s. 148]. T.Göyüşova bu bölgədə yerli əhalinin Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid daş qutu qəbirlərə oğuz qəbirləri dediklərini qeyd edir. Lakin tədqiqatçı bu qəbirlərdə arxeoloji qazıntı işləri aparmadan və qəbir materialları əldə etmədən onların dəqiq dövrü barədə məlumat verməyin çətin olduğunu söyləyir [17, s. 149].

Jak de Morqan Talış dağlarında apardığı qazıntılara əsasən, iri dolmenvari sərdabə tipli qəbirlərin Avropadan başlayaraq Rusiya və Qafqaza qədər gəlib çıxdığını, buradan Qafqaz, Koban və Şimali İran ərazilərində yayılmaqla Əfqanıstan ərazisindəki dağlıq vilayətlərdə mövcud olduğunu söyləyir [5, s. 20]. Bölgənin daş qutu qəbirlərinin yaxın analogiyasını İran ərazisində axtarmaq lazımdır. Çünki XIX əsrin sonlarında Morqan Azərbaycan ilə yanaşı, İran ərazisində də (1888-1901-ci illər) qazıntılar apararaq burada çoxlu sayda daş qutu qəbirləri qeydə almış və onları e.ə. II minilliyin ikinci yarısı-I minilliyin əvvəllərinə aid etmişdir [6, s. 11]. XX əsrin 90-cı illərində isə M.R.Xələtbərinin Xəzərin cənub-qərb tərəfində, Gilan vilayətindəki Talış rayonu ərazisində daş qutu qəbirləri nekropollarında apardığı arxeoloji qazıntılar [6] nəticəsində əldə olunan materiallar müqayisə üçün çox maraqlı faktlar verir. Şəfirud vadisindəki Miyanrud, Şakiri-Dəşt rayonu ərazisindəki Asbsara, Cənubi Kəngərud vadisi yaxınlığındakı Mariyan, Tündvin, Tüli-Gilan və Küramar kəndlərindəki daş qutulardan və dolmen qəbirlərdən tapılan artefaktlar yaxın analogiyalarını burada tapır [6, s. 11-18]. Tədqiqatçı Təndabin və Mariyan daş qutu nekropollarına əsasən qeyd edir ki, bu ərazilər əkinçilik, yaylaq maldarlığı və xarici hücumlardan qorunmaq üçün kifayət qədər əlverişli yerlər olmuşdur. Onun fikrincə, Dəmir dövrünün ilk mərhələsində Qafqazda yaşayan tayfaların məskunlaşdığı dəniz kənarı ərazilər subasmalara məruz olmuş və nəticədə onlar İran yaylaqlarına gələrək Gilan ərazisindəki yüksəkliklərdə məskən salmışlar [18, s. 23].

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tədqiqatçılarından M.Hüseynova bu mədəniyyətə məxsus daş qutu qəbirlərin və onlardan tapılan artefaktların geniş ərazidə yayıldığını qeyd etmiş, başqa müəlliflərə istinadən cəmiyyətin başlıca təsərrüfat sahəsi (maldarlıq, qoyunçuluq, atçılıq) və maddi mənəvi

mədəniyyətin (silahlar, at əsləhələri, bəzəklər, keramika, qəbir abidələri və s.) yayıldığı coğrafi regionların Mərkəzi Avropa, Cənubi Ukrayna, Şimali Qafqaz, Krım, Cənubi Qafqaz, Kiçik Asiyanın şimal-şərq hissəsi, Orta Asiya respublikaları, Qərbi Sibir və Altay, Monqolustan və Şimali Çin olduğunu bildirmişdir [19, s. 137].

K.Tabaldiyevin fikrincə, e.ə. I minilliyin əvvəllərində böyük köçəri maldar cəmiyyətləri formalaşmışdır. Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, məhz e.ə. I minilliyin birinci yarısında Avrasiya regionunda köçərilərin mədəniyyəti parçalanaraq maldarlığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövr monumental qəbir strukturları, qəbilə ittifaqlarına məxsus sosial əhəmiyyətli dəfn abidələri ilə xarakterizə olunur [20, s. 49-51].

Bölgənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü kurqanları da kifayət qədər geniş ərazidə yayılmışdır. Alar kəndi yaxınlığındakı Sarıbulaq və Dərəkeçməz yaylaqlarında onlarla belə abidələr mövcuddur. Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı təkcə Sarıbulaq yaylağında 30-dan çox kurqan qeydə alınmışdır. Müxtəlif ölçülü bu kurqanların yerləşmə xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Belə ki, onlar şərq-qərb istiqamətində ardıcılıqla düzülmüşlər və demək olar ki, böyük əksəriyyəti salamat qalmışdır. Kənd sakinlərinin dediyinə görə, bir neçə il bundan əvvəl kurqanlardan ikisi mərkəzi hissəsindən dağıdılmış və qəbirdən insan sümükləri, tunc xəncər, tuncdan bəzək əşyaları, muncuqlar və saxsı qablar tapılmış, beləliklə də, uğursuz “qızıl” axtarışı digər kurqanların salamat qalmasına səbəb olmuşdur [21]. Kəşfiyyat işləri zamanı bir neçə kurqan pasportlaşdırılmışdır. Kurqanlardan birinin diametri 13 m, hündürlüyü 1 m, kurqan təpəsi daşlı-torpaqlı olub daşla işlənmiş kromlexi vardır. Kromlexin mərkəzində qəbir kamerası aydın seçilir. Qəbir kamerası şərq-qərb istiqamətində olub, divarları qaya daşlarından ibarətdir. Kurqan dəniz səviyyəsindən 1964 m yüksəklikdə yerləşir (*III tablo, şək. 2*).

Digər kurqan da əvvəlki kurqanla eyni ölçüyə malik olsa da, kromlexi nisbətən fərqlidir. Belə ki, kurqanın ətrafına tökülmüş daşlar xırda ölçülüdür. Qəbir kamerasının üstünə xırda çay daşları seyrək şəkildə tökülmüşdür. Bu kurqan dəniz səviyyəsindən 1967 m hündürlükdədir (*III tablo, şək. 1*).

Yardımlı rayonunun Arvana kəndi yaxınlığındakı Komanı yaylağında da onlarla belə kurqan mövcuddur. Əfsuslar olsun ki, onların bir neçəsi XX əsrin 90-cı illərində İran ərazisindən gələn qızılaxtaranlar tərəfindən dağıdılaraq qarət edilmişdir. Dağıdılmış bir kurqanın mərkəzi qəbir kamerasında nəhəng çala əmələ gəlmiş, ətrafa insan sümüyü və saxsı qab fraqmentləri səpələnmişdir. Bu saxsı fraqmentləri qara və boz rəngli gildən yaxşı bişirilmiş, iri və narın qum qatışıqlı tərkibə malikdir. Bəzilərinin üstü hamar, bəziləri isə zəif cilalıdır. Oturacaq və gövdə fraqmentlərinə görə saxsıların Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid olduğu ehtimal edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, Komanı yaylaqlarında yerləşən kurqanlar müxtəlif ölçülüdür. Demək olar ki,

bu qəbir abidələri də bir cərgədə salınmaqla şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətində düzülmüşdür. Kurqanlardan birinin diametri 20 m, hündürlüyü 1 m-dir. Sıx şəkildə daş düzümlü kromlexi vardır. Qəbir abidəsi dəniz səviyyəsindən 2077 m hündürlükdə yerləşir (*IV tablo*). Yaylaqda kiçik ölçülü kurqanlar da mövcuddur. Onlardan biri 5x5 m ölçülü olub hündürlüyü 40 sm-dir. Kurqanın üstü bütünlüklə xırda çay daşlarından ibarətdir. Abidə dəniz səviyyəsindən 2093 m hündürlükdə yerləşir. Bölgənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü kurqanları tam tədqiq olunmadığı üçün onların bəziləri haqqında səthi məlumatlar verilmiş və yaxud sadəcə qazıntısı aparılmış Astara rayonu ərazisindəki Erkən Tunc dövrü Telmankənd kurqanları ilə müqayisə olunmuşdur [22, s. 123].

S.Korenevski Tunc dövrünə aid daş quruluşlu və hündürlüyü 1 metrə qədər olan kurqanları kiçik ölçülü kurqanlar adlandırır [23, s. 8] və Mərkəzi Zaqafqaziya ərazisində bu tipli qəbir abidələrinin geniş yayıldığını qeyd edir [16, s. 34]. Bəzi tədqiqatçılar bu tipli kurqanların analoqlarını Qafqaz və Yaxın Şərqi materialları ilə müqayisə edirlər [24, s. 65].

Beləliklə, gələcəkdə Azərbaycanın cənub-şərq regionlarının Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələrinin geniş tədqiqi bölgədə e.ə. III-I minilliklərdə məskunlaşmış qədim tayfaların maddi mədəniyyəti, həyat tərzini haqqında kifayət qədər zəngin məlumat verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Qoşqarlı Q.O., Ələkbərov A.İ. Cənub-şərqi Azərbaycanın arxeoloji xəritəsi // AAESNEKM (Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları). Bakı: 1992, s. 48-50.
2. Ələkbərov A.İ. Talış-Muğan mədəniyyətinin dağlıq hissəsinin aran ilə əlaqəsi// AAESNEKM (Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları). Bakı: 1992, s. 36-38.
3. Agalarzadeh A.M. About the image of Indian ox (Bos Zebu) on an agate seal // III International Turkish art, history and folklore congress/art activities. 20-26 September 2014 – Dehli, India, p.4-5.
4. Rəhimova M., Ələkbərov A., Kazanova M., Lorre K. Azərbaycan-Fransa arxeoloji ekspedisiyasının Lerik rayonunda apardığı çöl-tədqiqat işləri haqqında // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: 2013, s. 352-357.
5. Khalatbari M.R. A report in Occasion of the Second Congress for Talish // Culture and civilization. Gilan: 2007, 60 p.
6. Caucase, Egipte et Perse: Jacques de Morgan (1857-1924) pionnier de l'aventure archeologique // Cahiers de musee d'Archeologie Nationale. Paris: 2009, numero 1, 191 p.
7. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №2. Bakı: 2004, s. 58-65.
8. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri // Azərbaycan arxeologiyası, buraxılış 12, №2. Bakı: 2009, s. 37-57.
9. Ağalarzadə A.M. Fransada Azərbaycan izləri // “Geostrategiya” aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal, № 06 (18), noyabr-dekabr 2013, s. 67-71.
10. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
11. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 120 s.
12. Mahmudov F.R., Kəsəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbiristanlıq haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri – tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №4. Bakı: 1974, s. 47-56.
13. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани// Изв. АН. Азерб. ССР: 1946, №9, с. 21-51.
14. Mahmudov F.R. Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar // Azərbaycan SSR EA xəbərləri – tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, №2. Bakı: 1970, s. 66-77.
15. Махмудов Ф.Р. Культура юго восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: Nafta-press, 2008, 216 с.
16. Махмудов Ф.Р. Талыш-Муганская культура // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004: №1, с.15-20.
17. Göyüşova T.N. Gədəbəy rayonunda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar// Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: 2013, s. 145-149.

18. Xələtbəri M.R. Talış vilayətindəki arxeoloji qazıntıların nəticələri (Təndabin və Mariyan nekropollarının materialları əsasında) (fars dilində)//Gilan: 1383, 297 s.
19. Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа Ходжалы Гедабекская культура Азербайджана (XVII-X вв. до н.э.) Баку: “Бизим китаб”, 2011, 200 с.
20. Табалдыев К. Ш. Древние памятники Тянь-Шаня. Бишкек: Университет Центральной Азии. V.R.S. Company, 2011, 320 с.
21. Agalarzadeh A.M. Late Bronze and Iron Age stone box, kurgan graves and settlements of southeast region of Azerbaijan//Abstracts National Congress on Talesh Region. Caspian University, Rezvan Shahr 23-24 may 2015, p. 7-8.
22. Алекперов А.И., Сулейманзаде Е.К. Новые памятники Талыш-Муганской культуры//ААЕЕСНЕКМ (Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları). Баку: 1992, 122-124.
23. Короневский С.Н. Раскопки курганов Предкавказья. Москва: 2011, 52 с.
24. Мимоход Р.А. Курганы эпохи бронзы - раннего железного века в Саратовском Поволжье. Москва: Таус, 2009, 292 с.
25. Morgan J. de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Premiere partie, 125 page. Chapitre II. Paris: Ernest leroux editeur, 1896, p. 14-125.
26. Casanova M., Fahimi H. The Intercultural Relation between North (Lenkoran-Azerbaijan) and South (Talesh-Iran) during LBA and EIA: Similarities and/or Differences?\\Abstracts National Congress on Talesh Region. Caspian University, Rezvan-Shahr 23-24 may 2015, p. 9.

Summary

Late Bronze and Iron Age Stone Box and Kurgan Graves of Southeast Region of Azerbaijan

(On the basis of materials of Lerik and Yardimli districts)

Anar Aghalarzadeh

This article focuses on the Talysh-Mugan culture, which reflects the level of development of the society of the late Bronze and early Iron Age of the South Caucasus. It is summarized that the monuments of culture clearly indicate the development of economy II-I millennium BC. According to the author based on archaeological evidence, more extensive future studies of the monuments in the southeastern Azerbaijan belonging to the late Bronze and early Iron Ages will give an abundant data about the lifestyle of ancient settled tribes.

KEY WORDS: Culture of the Talysh-Mughan, kurgan, stone box graves, Late Bronze and Early Iron Age.

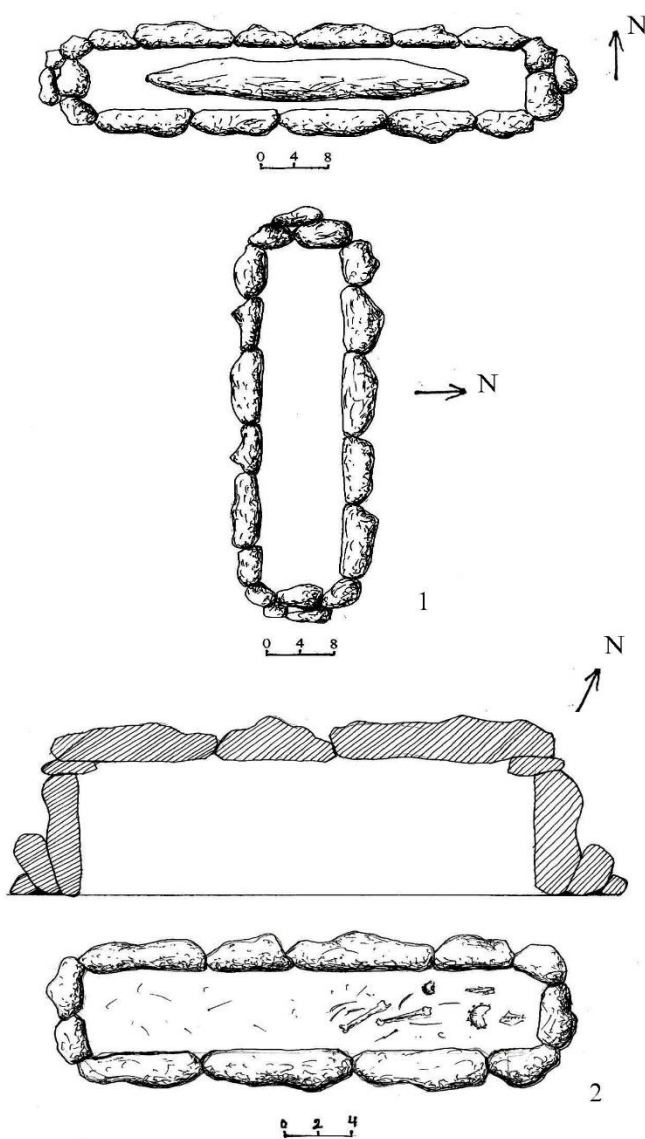
Резюме

Курганы и каменные ящики эпохи поздней бронзы-раннего железа Юго-восточного Азербайджана (по археологическим материалам Лерикского и Ярдымлинского районов)

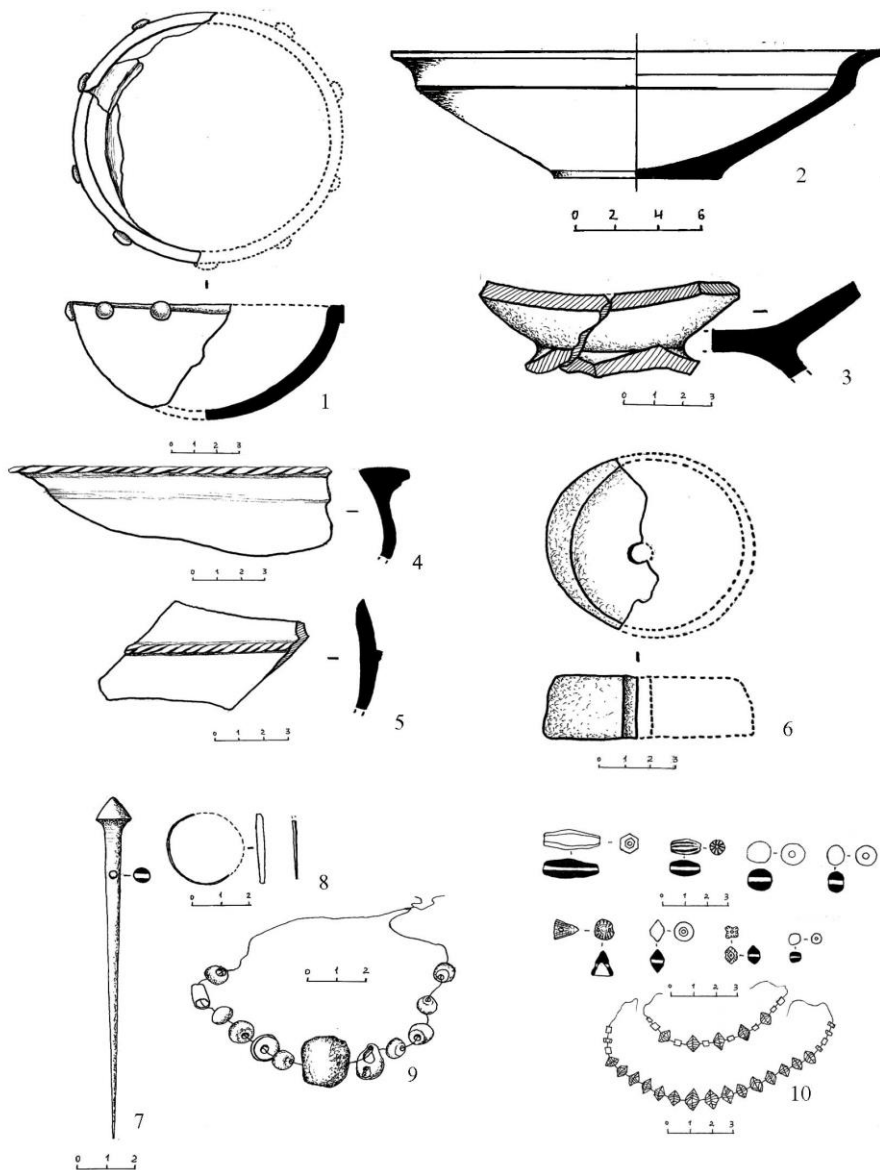
Анар Агаларзаде

Настоящая статья посвящена Талыш-Муганской культуре, которая отражает уровень развития общества эпохи поздней бронзы и раннего железа Южного Кавказа. Отмечается, что памятники этой культуры четко указывают на направление развития главных отраслей хозяйства II-I тыс. до н.э. На основе археологических сведений автор приходит к заключению, что более обширное изучение в будущем памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа Юго-восточного Азербайджана даст богатый материал об образе жизни древних племён, населявших данную территорию.

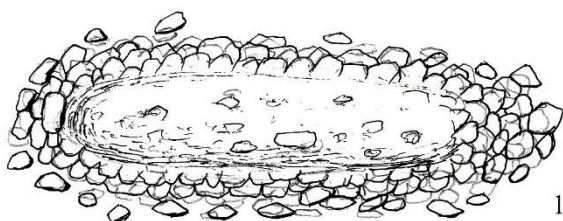
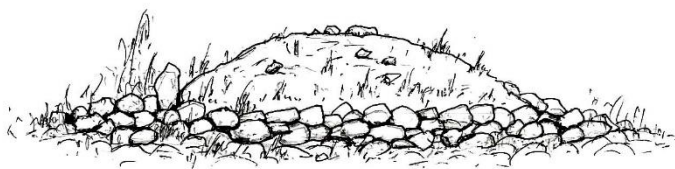
Ключевые слова: Талыш-Муганская культура, курган, могильники из каменных ящиков, эпоха поздней бронзы и раннего железа.

I tablo

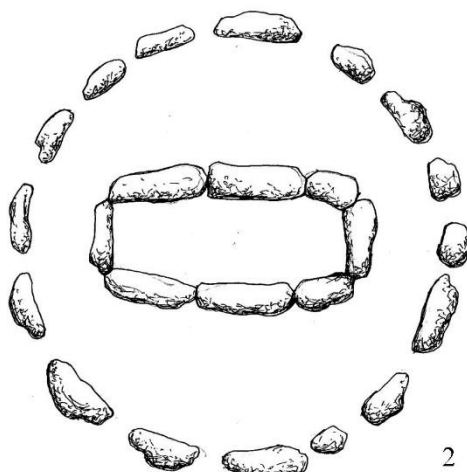
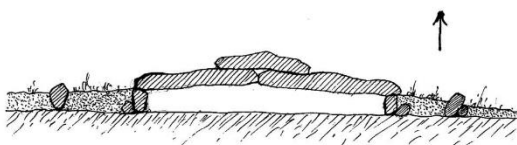

II tablo

1

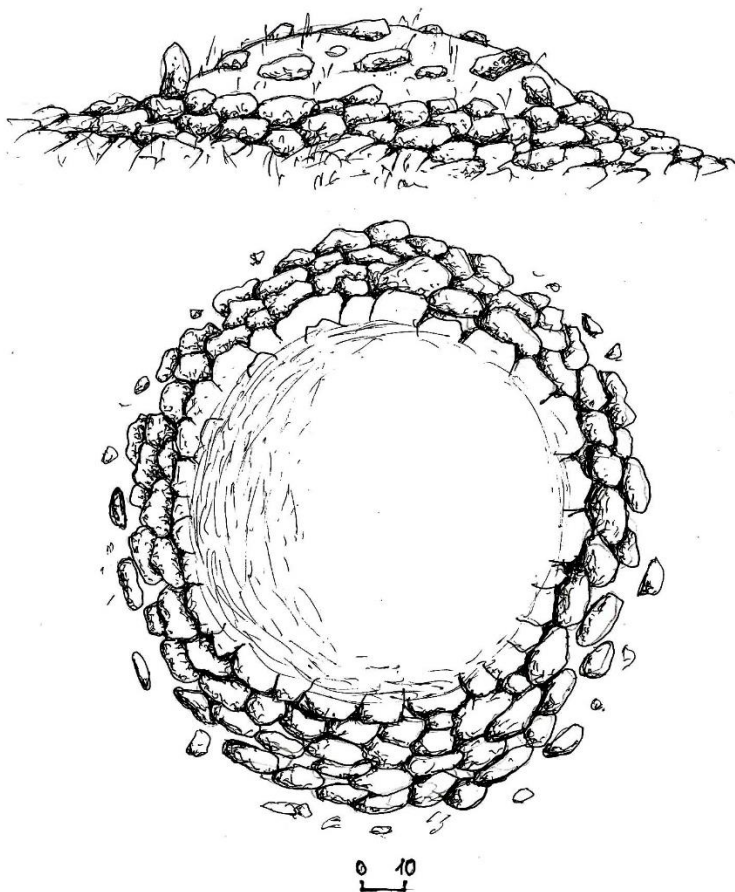
0 10

2

0 10

III tablo

IV tablo

Azərbaycanın keramika istehsalında izlənən qarşılıqlı mədəni təsirlər (e.ə. I minilliyin ortaları)

Laçın Mustafayev

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Qafqaz8310@rambler.ru

Açar sözlər: Antik dünya mədəniyyəti, keramika, Əhəməni tipli saxsı cam, mədəni təsir

Azərbaycan qədim tarixə və zəngin maddi mədəniyyətə malik bir ölkədir. Bu zəngin mədəniyyəti ölkəmizin tarixi abidələri və arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri sübut edir. Arxeoloji tapıntılar maddi mədəniyyətimizin zənginləşməsində müxtəlif mədəniyyətlərin yer aldığı multikultural dəyərlərin iştirakını aydın surətdə biruzə verir. Bu coğrafi ərazidə yaşayan insanlar daim müxtəlif ölkələrlə, fərqli sivilizasiyalarla və köçəri xalqlarla mədəni, siyasi, hərbi, iqtisadi əlaqələr qurmuş, bu münasibətlər də öz növbəsində maddi və mənəvi mədəniyyətimizdə bu və ya digər dərəcədə təzahür etmişdir. Azərbaycan e.ə. I minilliyin ilk rübündən təsərrüfat həyatının, siyasi münasibətlərin və mənəvi mədəniyyətin yüksəlişi ilə xarakterizə edilən inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bu dövrdən etibarən maddi mədəniyyətimizdə müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, xüsusilə keramika istehsalında yeni formalar meydana gəlmişdir. Azərbaycanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü keramikasının Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan və İran ərazisindən əldə edilən, o cümlədən Ön və Mərkəzi Asiyanın bir sıra abidələrindən tapılan analoji materiallarla oxşarlıq təşkil etməsi bu qarşılıqlı əlaqələrin bariz nümunəsidir (13, s. 85-113). Xocalı-Gədəbəy keramikasının ornament və təsvirlərinin İran, Gürcüstan, Ermənistan, Mərkəzi Asiya, Uzaq Şərq, Cənubi Sibir və Dağlıq Altay ərazisindəki abidələrdən aşkar edilən saxsı nümunələrinin üzərindəki təsvirlərlə oxşarlıq təşkil etməsi, müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərini və biri-birinə təsirini göstərir (8, s. 94, 126, 137-140, 144).

Azərbaycanın dünya xalqları ilə mədəni əlaqələri e. ə. VI əsrdən etibarən daha da genişlənmişdi. Buna səbəb e.ə. 550-ci ildə yaranan Əhəmənilər dövləti və Azərbaycanın bu dövlətin tərkibinə daxil edilməsi idi. Azərbaycanın İranla olan qədim və sıx əlaqələri dulusçuluğun inkişafına və qarşılıqlı təsirin yaranmasına səbəb olmuşdu. Əhəmənilər dövləti qısa zaman ərzində öz sərhədlərini genişləndirərək nəhəng imperiyaya çevrilir. Ksenefontun əsərləri Əhəmənilərə aid ən mükəmməl və dolğun mənbələrdən hesab edilir (9; 10, səh. 7-243). Lakin Əhəmənilər dövləti haqqında ilk yazılara antik

yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” kitabında rast gəlinir (7). Əsər Əhəmənilərin tərkibində olan ərazilərin tarixi ilə başlayıb e.ə. 479-cu ildə baş vermiş Plateya döyüşünün təsviri ilə bitir (7; 14, səh. 20-23). Əsərdə Əhəmənilər imperiyasına aid dəyərli məlumatlar yer alır. O cümlədən imperiyanın ərazisi dəqiqliklə göstərilir. Əhəmənilər imperiyasının sərhədləri qərbdə Misir daxil olmaqla Şimali-Şərqi Afrikadan şərqdə Hind çayı vadisinə qədər, cənubda İran körfəzi, Hind okeanı, şimalda Qafqaz dağlarınadək uzanırdı. Kaspi tayfası barəsində məlumat verən müəllif bu tayfanın 20 satraplığa bölünən imperiyanın XI satraplığında yerləşməsinə və digər tayfalar kimi onların da fars hakimiyyətinə bac verməsini göstərir (7, səh. 208-209).

Yaranan və inkişaf edən iqtisadi-mədəni əlaqələr tədricən maddi mədəniyyətimizə sirayət edir, eyni zamanda yerli əhalinin mənəvi mədəniyyətinin, daxili aləminin zənginləşməsində mühüm rol oynayırdı. Bu yazılı və tarixi faktları arxeoloji abidə və tapıntılar da təsdiq edir. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində aparılan son illərin arxeoloji qazıntıları göstərir ki, Azərbaycan respublikasının ərazisi həqiqətən də Əhəmənilər imperiyasının (e.ə. 550-330-cu illər) tərkibində olmuş və ölkəmizin qədim sakinləri bu müddət ərzində dünyada baş verən siyasi, mədəni və hərbi proseslərə məhz Əhəmənilər vasitəsilə qoşulmuşdur (5, səh. 110-121). Eyni zamanda Əhəmənilərin tərkibində olduğu müddətdə qədim İran-Əhəməni mədəniyyəti Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə də müəyyən qədər təsir etmişdir. Bu təsiri memarlıq və sənətkarlığın müxtəlif sahələrində izləmək mümkündür.

Azərbaycan ərazisində saxsı qabların istehsalı uzun əsrlərin təcrübəsinə söykənir. Ən qədim dövrlərdən bəri xalqımız saxsı qabların istehsalı ilə məşğul olmuş və bu ənənəni indiyədək davam etdirməkdədir (4). Müxtəlif xalqları bir idarəçilik altında birləşdirən Əhəmənilər imperiyasının daxilində mədəniyyətimiz ünsiyyətdə olduğu digər mədəniyyətlərin təsiri ilə həm zənginləşmiş, həm də qarşılıqlı olaraq müxtəlif səpkili əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsində yaxından iştirak etmişdir. Maraqlı faktlardan biri budur ki, maddi mədəniyyətimizin bəzi kənar elementləri, yad üsürləri qəbul edərək mənimsəməsi keramika istehsalında daha tez nəzərə çarpır. İqtisadi-mədəni münasibətlər nəticəsində Azərbaycanın keramika istehsalında Əhəməni tipli camlar meydana gəlir. Bu tip camların saxsıdan olan nümunələri Əhəmənilər dövrü abidələri ilə yanaşı antik dövrün abidələrindən də məlumdur. Bu tip qabların ən mükəmməl və zərif sənətkarlıq işləri metaldan olan torevtika (bədi metalışləmə) nümunələridir. Lakin metaldan olan Əhəməni tipli camlara nadir hallarda təsadüf edilir. Buna səbəb metal məmulatının çətin ərsəyə gəlməsi və dəyərinin yüksək olmasıdır. Çox güman ki, metal camlar (qızıl, gümüş, tunc, mis) yüksək təbəqəyə məxsus zümrənin məişətində istifadə olunmuşdur. Metaldan olan bu tip qiymətli qablar yerli sənətkarlar tərəfindən

xüsusi sifarişlə hazırlanırdı. Amma antik dövrə aid belə nümunələrin böyük qismi mədəni münasibətlər, ya da ticarət yolu ilə Azərbaycana gətirilmişdir. Belə nadir nümunələr yuxarı təbəqəyə məxsus insanlara digər ölkələrin imtiyazlı və ya varlı şəxsləri tərəfindən hədiyyə qismində də verilə bilərdi. Xüsusi sifariş, hədiyyə, o cümlədən ticarət yolu ilə əldə olunmasından asılı olmayaraq, hər bir halda qiymətli metaldan ibarət qablar (qızıl, gümüş) varlı təbəqənin insanlarına məxsus olmuşdur. Tunc və misdən olan qabların istifadəsi bir qədər aşağı təbəqənin əhalisinə də məxsus ola bilərdi. Torevtika nümunələrinin üzərində olan təsvirlərin aydın görüntüsü və tamlığı onlardan az istifadə olunduğunu göstərir. Belə qablar heç şübhəsiz bəzək – dekorativ əşya rolunu oynamışdır.

E.ə. I minilliyin ortalarına aid Əhəməni tipli gümüş cam nümunəsi 30-cu illərdə Dolanlar adlı abidədən əldə edilmişdi (11, səh. 68). Hal-hazırda bu tapıntı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur (İnv 1187). Məlumat üçün qeyd edək ki, Əhəmənilər imperiyasının inzibati idarəçiliyi ilə əlaqədar mövcud olmuş, e.ə. V-IV əsrlərə aid tikili qalıqları Azərbaycanın məhz şimali-qərb hissəsində müşahidə edilməkdədir. Əhəmənilər dövrünə (e.ə VI-IV əsrlər) və memarlıq üslubuna aid ilk tikili qalıqları Sarıtəpə abidəsindən məlumdur (12, səh. 162-164). Sonrakı illərin tədqiqatları (2006-2017-ci illər) bu dövrün geniş və fundamental tikililərinin aşkar edilməsi ilə yadda qalan olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı aşkar edilən tikili qalıqlarında Əhəməni memarlığının xarakterik xüsusiyyətləri və tikinti texnikası müəyyən edilmişdir. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndi ətrafındakı tapıntılar e.ə. VI əsrin sonlarından etibarən, bir qədər də dəqiq desək e.ə. V-IV əsrlərdə Azərbaycan ərazisinin Əhəmənilər imperiyasının inzibati idarəçiliyinə daxil olması faktını təsdiq edir. Dolanlardan əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri, Sarıtəpə və Qaracəmirliyə aşkar edilən artefaktlar və tikili qalıqları bu dövrdə Əhəmənilərin Azərbaycanla siyasi münasibətləri ilə paralel mədəni münasibətlərin qurulmasında da maraqlı olduğunu göstərir. Dolanlardan tapılan camın yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanmasını demək bir qədər çətindir. Bu dövrə aid metal nümunələrə nadir hallarda təsadüf edilməsinə baxmayaraq, eyni formada gildən hazırlanmış Əhəməni tipli camlar arxeoloji qazıntılardan kifayət qədər əldə edilmişdir. Belə tapıntılar erkən antik dövrün yaşayış və qəbir abidələri üçün də xarakterikdir. Belə ki, dulusçuluq sahəsinə olan qarşılıqlı təsir Əhəmənilər dövründən başlansa da, bunu antik mərhələdə də müşahidə etmək mümkündür.

2013-cü ildə Qəbələ rayonunun Çuxur-Qəbələ kəndinin ərazisində yerləşən Antik şəhər yerinin şimali-qərb tərəfində təsərrüfat işləri görülərkən ağır texnikanın torpağa müdaxiləsi zamanı (ekskavator balıq zavodunun tikintisi üçün su kanalı qazarkən) erkən antik dövrə aid bir neçə qəbir dağdılmışdır (1, səh. 31-35, 51; 2, səh. 407-409), (şək.1). Dağdılmış qəbirlərdən

aşkar edilən materiallar erkən antik dövr – e.ə. IV-III əsrlər üçün xarakterik olan müxtəlif çeşidli keramika məmulatı, dəmir bıçaq, döyüş yabası, dən daşı və tunc bəzək əşyasından ibarətdir. Ərazidə iki qəbirin dağıldığı müəyyən edilsə də, ətrafa səpələnən tapıntılar burada iki və daha artıq qəbrin olduğunu göstərir. Bir qəbir nisbətən salamat qalmışdır. Materialların bir qismi zədələnsə də, böyük qismi torpaqdan təmizlənərək götürülmüşdür. Bu qəbirdən dəmir döyüş yabası s/q 1708 (şək. 2), dəmir bıçaq s/q 1709 (şək. 3), qırmızı gildən bişirilmiş orta ölçülü təsərrüfat küpü, iri ölçülü səhəng tipli bir qulplu qab fragmenti s/q 1710, bozumtul açıq-sarı rəngli, enli ağızlı qabın fragmenti s/q 1711, üzəri anqoblu və gövdəsinin yuxarı hissəsində üfüqi paralel zolaqlarla naxışlanan, e.ə. V-IV əsrlərə aid Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi üçün səciyyəvi olan iki qulplu saxsı küpə s/q 1707 (şək. 4) əldə edilmişdir (1, səh. 31-35, 52-55, 142-158). Ətrafa səpələnmiş arxeoloji materialların hansı qəbirə aid olduğunu müəyyən etmək bir qədər mübahisə doğurduğu üçün onlar birinci qəbirdən tapılan artefaktların sırasına salınmamışdır. Birinci qəbirdəki maraqlı tapıntılardan biri də Əhəməni mədəniyyəti üçün xarakterik olan saxsı camdır s/q 1706 (şək. 5), (1, səh. 33, 52, 144; 2, səh. 408-409). Cam orta ölçülü, açıq qırmızı rəngdə olub, yaxşı bişirilmişdir. Gövdəsinin və ağız hissəsinin kiçik sınığı qabın tərkibinin ilkin müşahidəsi üçün kifayət edir. Nazik divarlı qab narın qum qarışıqlı qırmızımtıl gildən yüksək keyfiyyətlə hazırlanmışdır. Camın görünüşü olduqca cəlbedicidir. Oturacağının mərkəzi hissəsi nisbətən qabarıqdır. İstifadə zamanı orta barmağı qabın oturacağına yerləşdirmək olur. Belə olan tərzdə camı əldə rahat saxlamaq mümkündür.

Bu tip qablar Azərbaycanın antik dövrə aid arxeoloji abidələrindən - Mingəçevir, Qəbələ, Ağsu, Şəmkir və s. əldə edilmişdir. Bu fakt göstərir ki, bu tip qablar Azərbaycan ərazisində kifayət qədər geniş yayılmış və antik dövrdə dulusçular tərəfindən hazırlanmışdır.

Əhəmənilər dövrünə aid camlar eyni dövrə aid digər saxsı nümunələrindən yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusi cizgiləri ilə seçilir. İlk öncə qeyd edək ki, bu qablar dulus çarxında hazırlanırdı. Təəccüblü olsa da, e.ə. VI-V əsrdən başlayaraq, ellinizm dövrü də daxil olmaqla, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın bir çox qədim şəhər və yaşayış yerlərində istehsal edilən saxsı məmulatı dulus çarxının iştirakı olmadan hazırlanırdı. Bu faktı arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yeri və qəbir abidələrindən tapılan antik dövrə aid saxsı nümunələri təsdiqləyir. Əl ilə hazırlanan saxsı qabların özündən əvvəlki yaxud sonrakı dövrə aid nümunələrdən nə xarici görünüş, nə də keyfiyyət baxımından geri qalmadığını, əksinə daha mükəmməl olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bişirilmə keyfiyyəti də əl ilə hazırlanan qablarda kifayət qədər yüksəkdir. Eyni zamanda üzərinə çəkilən anqob bu qablara xüsusi görkəm və zəriflik verir.

Əhəməni tipli saxsı camlar maddi mədəniyyətimizə daxil olduqları ilk dövrdən, təxminən e.ə. V əsrdən etibarən forma və naxışlanmasına görə həmin dövrə aid gümüş camlara oxşar şəkildə istehsal olunmuşlar. Lakin bir qədər sonrakı dövrlərdə bu ənənə pozulmuşdur. Heç şübhəsiz yerli sənətkarların özünəməxsus yaradıcı müdaxiləsi sayəsində Əhəməni tipli camların xarici görünüşündə bir qədər dəyişkənlik meydana gəlmişdi. Zaman keçdikcə yerli dulusçular öz əlavələrini, o cümlədən ixtisarlara usta məharəti ilə bu qablara tətbiq etmişlər. Bəzən sərt və diqqətsiz müdaxilə qabların kobudlaşmasına gətirib çıxarırdı. Məsələn üçün ilk nümunələrə nəzər saldıqda görürük ki, onların oturacağına içəriyə doğru batıq olan oyuq bir neçə əsr sonrakı qablarda təkrarlanmır. Gövdənin mərkəzindəki çökək, kəmərlilik hissə də tədricən bütöv gövdə ilə əvəzlənir. Gövdənin yuxarı kənarının (ağzının kənarı) sərt sonluğu da qablarda olan dəyişkənliyin göstəricisidir. Bəzi nümunələrdə gövdənin yuxarı hissəsinə üfüqi kiçik qulp əlavə edilmişdir. Qəbələ, İsmayilli, Ağsu, Xızı, Mingəçevirdən tapılan son antik dövrə aid camlar belə nümunələrdəndir. Dövründən və xarici quruluşundan asılı olmasına baxmayaraq, yürüdülmə fikirlərə rəğmənlə bu tip qabların böyük qismi yerli istehsalın məhsulu olub, lakin Əhəməni mədəniyyətinin maddi mədəniyyətimizə olan təsiri ilə yaranmışdır.

Antik dövrün keramika məmulatı haqqında xeyli sayda elmi ədəbiyyat və tədqiqat işləri vardır. Azərbaycanda tapılan Əhəməni tipli camların digər mədəniyyətlərdə rast gəlinən analoqları ilə müqayisəsini aparsaq maraqlı faktlar əldə etmiş olarıq. Əhəməni mədəniyyəti antik dövrə təsadüf etdiyindən bu dövrə aid ayrı-ayrı yaşayış yerlərinin keramikası həm istehsal və forma, həm də yayılma və inkişaf baxımından oxşar paralellərə malikdir.

Antik dövrdə yunanlar məişət və dini ayinlərin icrasında nazik divarlı, ensiz cam-piyalədən (φιάλη) istifadə etmişlər. Camın əlverişli istifadə imkanları onu hətta yürüş və səyahət zamanı da daşınmasına imkan verirdi. Bu qablar içəridən, oturacağın mərkəzi hissəsindən umbon və ya omfal (ομφαλός) şəkildə yuxarıya doğru qabarıqdır. Oturacağın qalan hissəsi ensizdir. Qab yuxarıya qalxan nazik divarlı gövdə ilə tamamlanır. Gövdənin yuxarısı bir qədər içəriyə meyillidir. Camlar çox zaman qara boyalı və təsvirli hazırlanırdı. Gil cam-piyalələr metaldan olan nümunələrin oxşarı kimi meydana gəlmişdi (6, səh. 49-50). Eyni ilə Əhəməni camlarında olduğu kimi barmağı oturacaqdağı umbona yerləşdirməklə qabı rahat tutmaq mümkündür. Digər tərəfdən eyni vaxtda baş barmaq ilə hündür olmayan qabın ağzının kənarından tutaraq camın əldən aşması riskini minimuma endirmək olur. Azərbaycanda aşkar edilən Əhəməni camları yunan oxşarlarından rəngi və üzərindəki təsvirləri ilə fərqlənirlər. Quruluş etibarı ilə demək olar ki, eyni formaya malikdirlər.

Cam tipli qablar Azərbaycana yaxın olan müxtəlif xalqların maddi mədəniyyətində də təmsil olunur. E. ə. VII-VI-əsrlər Midiya dövlətinin ərazisində yaşayan əhali də buna bənzər keramika nümunələri hazırlayırdılar. Persopolun divar rəsmlərində Əhəməni şahənşahlarına hədiyyələr aparan 23 müxtəlif xalqın – mədəniyyətin təsviri öz əksini tapmışdır. Biz burada əlində Əhəməni camına bənzər qablar tutmuş Parfiya, Baktriya, Babil, Lidiya, ari, araxos və digərlərinin təsvirlərini görə bilərik (3. Səh. 37, 67). Bu faktlar heç də təsadüfi xarakter daşımır. Qayaüstü rəsmlər e.ə. VI-IV əsrlərdə mövcud olmuş Əhəmənilər imperiyasının tərkibindəki ayrı-ayrı satraplıqlarda yaşayan müxtəlif xalqların özünəməxsusluğuna dair məlumatları bizə ötürür. Bu xalqların nümayəndələri tərəfindən gətirilən bəxşilər, bilavasitə həmin xalqın və ya artıq Əhəmənilər imperiyasının satraplığına daxil olan müxtəlif ölkələrin əhalisinin məşğuliyyəti və maddi mədəniyyətinə (geyim, istehsal sahələri və təsərrüfat həyatı) aid dəyərli məlumatlar verir. Təsvirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu dövrdə Əhəməni tipli camlar müxtəlif xalqların məişətində və təsərrüfatında mühüm yer tutmuşdur. Əks təqdirdə şahənşaha hədiyyə qismində aparılan bəxşilər içərisində camlar çoxluğu ilə təmsil olunmazdı. Bu arqumentdən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, bu tip qabların metal, yaxud saxsı variantı antik dövrdə Azərbaycanda da yüksək səviyyədə istehsal edilmişdir. Buna bənzər analogi nümunələrin istehsal tarixi daha erkən dövrlərə təsadüf edir. Ümumiyyətlə camlar arxeoloji tapıntılar kimi tunc dövründən məlumdur. Lakin müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji qazıntılardan tapılan camların ölçüsü və formaları fərqlidir. Əhəmənilər dövründə cam tipli qabların daha mükəmməl və təkmil nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Persopolda tapılan bir nümunə hətta zomorf üslubda hazırlanmışdır. Üç ayaq üzərində dayanan camı əyani misal göstərmək olar (15, səh. 73). Camın əsas gövdə hissəsi Azərbaycanda, eləcə də Əhəmənilər imperiyasının hüdudlarına daxil olan müxtəlif xalqların maddi mədəniyyətində rast gəlinən nümunələrlə tamamilə oxşardır. Fərq yalnız bu camın ayaqlarının olmasıdır. Qabın ayaqlarının sonluğu zoomorf şəkildə - it pəncəsi formasında hazırlanmışdır. Qabın üst – cam hissəsi Azərbaycanda tapılan eyni tip nümunələrlə səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Əhəməni camlarının zoomorf şəkildə hazırlanmış nümunələri Azərbaycanın arxeoloji abidələrindən məlum deyil.

Göründüyü kimi Azərbaycanda tapılan Əhəməni tipli saxsı camların böyük qismi dünyada rast gəlinən analogi nümunələrlə oxşar və eyni formaya malikdirlər. Qablar divarının qalınlığı, ölçüsü və rəngi ilə bir-birilərindən qismən fərqlənirlər. Mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində Əhəməni mədəniyyətinin təsiri ilə müxtəlif sahələrdə, o cümlədən Azərbaycanın antik dövr keramikasında Əhəməni tipli zərif və nadir nümunələr meydana gəlmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Babayev İ., Mustafayev L., Alışov N., Hüseynov S. 2013-cü ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı // Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, tapıntılar 2013, Bakı, 2015, s.22-27.
2. Babayev İ.A., Nəcəfova İ., Mustafayev L.X., Alışov N.Ə., Hüseynov S.A. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası Antik Qəbələ dəstəsinin tədqiqat işləri haqqında (Qəbələ rayonu) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014, Bakı, 2015, s. 407-409.
3. Heidemarie Kokh, Persepolis and its surroundings. Photographs by Nader Daii, Yassovoli publications, Tehran 2006, 2010, 195 p.
4. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана (Историко этнографическое исследование). Баку, 1987, 134 с.
5. Бабаев И. (Азербайджан), Гагошидзе Ю. (Грузия), Кнауус Ф. (Германия). Некоторые итоги и перспективы раскопок дворцовых зданий середины I тысячелетия до н.э. в Гараджамирли (Азербайджан). Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı/ Beynəlxalq elmi konfransın materialları. S. 110-121.
6. Блаватский В.Д., История античной расписной керамики. Москва, 1953, 304 с.
7. Геродот. История в девяти томах. Перевод Г.А.Стратановского. Научно издательский центр «Ладомир», М.: 1999, 752 с.
8. Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв до н.э.) Баку, «Bizim kitab», 2011, 200 с.
9. Ксенофонт. Киропедия. Изд. «Наука» Москва, 1976, 332 с.
10. Ксенофонт. Анабасис. Греческая история. Переводы М. И. Максимовой, С.Я. Лурье, С. И. Соболевского. - М.: АСТ: Астрель, 2011. ISBN 978-5-17-073863-2; ISBN 978-5-271-36347-4, 638 с.
11. Минкевич-Мустафаева Н.В. Об археологических находках из сел. Доланлар // МКА, Т. 1, Баку, 1949, с. 50-70.
12. Нариманов И.Г. Находки баз колоны V – IV вв. до н.э. в Азербайджане // СА, 1960, № 4, 162-164.
13. Погребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. Москва, «Наука», 1977, 184 с.
14. Сергеев В.С. История древней Греции. М.: Издательство Восточной Литературы, 1963, 524 с.
15. Уилбер Д. Персеполь. Археологические раскопки резиденции персидских царей, Издательство «Наука» Москва, 1977, 102 с.

Summary

Intercultural influences observed in ceramics production in Azerbaijan (middle of the 1st millennium BC)

Lachin Mustafayev

Azerbaijan was subordinated to the Achaemenid empire in VI-IV centuries BC. The fact that Azerbaijan was included in to the administrative administration of Achaemenid empire confirms with the remains of achaemenid type palace found in archeological excavations in the village of Garajamirli in Shamkir region and ancient sources. Azerbaijan's relations with the Achaemenid affected several areas of our material culture, architecture and construction techniques, as well as the production of ceramics. As the result of this influence clay jugs was appeared in ceramics production of Azerbaijan in this period. The influence on the production of ceramics also manifests itself after the collapse of Achaemenid empire- in Hellenistic period too. Production of achaemenid type clay jugs lasted several centuries. There are also analogical examples in the grave of the ancient monument of the city of Gabala. Along with azerbaijanis and achaemenids such vessels were used in the household of many peoples, including Greeks. However, with the influence of potters' intervention the appearance and structure of achaemenid jugs has changed their initial shape. The article deals with, comparative and analytical analyzes.

Key words: Ancient world culture, ceramics, clay jug of achaemenid style, cultural influence

Резюме

Межкультурные влияния в производстве керамики в Азербайджане (середина I тыс. до н.э.)

Лачын Мустафаев

Азербайджан был подчинен Ахеменидской империи в VI-IV веках до нашей эры. Тот факт, что Азербайджан был включен в административное управление Ахеменидской империи, подтверждает остатки дворца ахеменидского типа, найденного в археологических раскопках в селе Гараджамирли в Шамкирском районе и древних источниках. Отношения Азербайджана с Ахеменидом затронули несколько областей нашей материальной культуры, архитектуры и строительных технологий, а также производство керамики. В результате этого влияния в этот период в производстве керамики в Азербайджане появились глиняные чаши. Влияние на производство керамики также проявляется после распада Ахеменидской империи – в эллинистический период. Производство глиняных чаш ахеменидского типа продолжалось несколько столетий. Есть также аналогичные примеры в могиле древнего памятника города Габала. Такие чаши использовались в быту многих народов, включая греков. Однако, с влиянием вмешательства гончаров на внешний вид и структуру чаша Ахеменидов, изменилась. В статье рассматривается сравнительный и аналитический анализ.

Ключевые слова: Культура древнего мира, керамика, глиняная чаша ахеменидского типа, культурное влияние

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

Şəkil 5

Dərbənddə (Bab-əl-Əbvabda) erkən müsəlman nekropolu

**Murtazali Qadjiev, Artur Taymazov, Arsen Budaychiev, Abdula
Abdulaev, Askerkhan Abiev**

REA Dağıstan Elmi Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
Rusiya
murgadj@rambler.ru

Açar sözlər: Şərqi Qafqaz, Dağıstan, Dərbənd, Bab әл-Әввәб, müsəlman dəfn adəti, erkən müsəlman qəbiristanlığı

Qəbiristanının aşkarlanma şəraiti. 2015-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Rusiya Elmlər Akademiyasının Dağıstan Elmi Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Dərbənd yeni tikinti arxeoloji ekspedisiyası Dərbənddə müasir şəhərin orta hissəsində, VI əsr müdafiə divarından bayırda, yəni orta əsr şəhristanının hüdudlarından kənarda, şimal divarının 15 saylı bürcündən (Y.A.Paxomovun nömrələməsinə görə) 130 m şimal-qərbdə, yeni tikinti sahəsində arxeoloji qazıntılar aparıb (şəkil 1). Burada, XXXIII qazıntı sahəsində (8x5 m ölçülərdə) ərəb, səlcuq və monqollardan qabaqkı dövrlərə aid edilən (VIII-XIII əsrin əvvəli) və burada şəhristandan kənara çıxarılan məişət qalıqlarının toplandığı zibilliklə yaxşı tarixlənən 2,4 m qalınlıqda mədəni təbəqə aşkarlanıb (6, 177-201). Üst mədəni təbəqələrin yatımı (1 və 2 təbəqələr) son dövr təsərrüfat, torpaq işləri ilə pozulub. Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində iki xronoloji dövrə aid müsəlman qəbirləri aşkar edilib: XV-XVII əsrlərə aid (1 və 2 saylı qəbirlər) və VIII əsrin sonu - IX əsrə aid (3-26 saylı qəbirlər). Hazırkı məqalədə erkən müsəlman qəbirləri araşdırılır (şəkil 2-3).

Qəbirlərin təsviri. Aşkar olunan qəbirlər orta sıxlıqda gilli torpaqla səciyyələnən mədəni təbəqənin xam torpağı örtən aşağı qatında və materikdə qeydə alınmışdır. Bunun nəticəsi olaraq qəbir quyularının yuxarı hissəsi və sapma qəbirlərin tağtavanı möhkəm olmayan torpaqda dağıdılıb. Torpağın xarakteri dəfn edilənlərin sümük qalıqlarının qorunmasının qeyri-qənaətbəxş olmasını şərtləndirmişdir və dəfn edilənlərin yalnız yaş kateqoriyalarını təyin etmək mümkün olmuşdur.

3 saylı qəbir (şəkil 4,1) şərq-qərb istiqamətli, 137x38 sm ölçülərdə, küncləri dəyirmilənən uzunsov biçimli sadə torpaq qəbirdən ibarət idi. Dəfn olunan (uşaq) qəbirə sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunda yerləşdirilmişdi. Ayaq sümüklərindən biri yox idi. Qəbirdən səkkizləçəkli fiqur formasında tunc lövhə tapılıb (şəkil 4,1a).

4 sayılı qəbir (şəkil 4,2), görünür, trapes formalı, 63x36 sm ölçülərdə sadə torpaq qəbirdə icra olunub. Dəfn olunan (körpə) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Dizdən aşağı ayaq sümükləri yox idi.

5 sayılı qəbir (şəkil 4,3) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusu *uzadılmış düzbucaq* (UZUNSOV DÜZBUCAQLI - ?) biçimdə olub şərq-qərb oxu üzrə 173x37 sm ölçülərdə idi. Sapma yan, cənub divarda yerləşmişdi. Sapmaya giriş qeyri-standart çiy kərpicəbənzər bloklarla bir cərgə hörülmüşdü. Digər qəbirlərdə olduğu kimi bu qəbirdə də sapmanın tağı mühafizə olunmamışdı. Sapmanın ölçüsü 168x29 sm idi. Onun dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 2-4 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (yaşlı) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Dizdən ayaq sümükləri bir qədər əyilmiş və pəncələr bir-birinə yaxınlaşdırılmışdı.

6 sayılı qəbir (şəkil 4,4) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusu uzadılmış düzbucaq biçimdə olub divarları bir qədər maili vəziyyətdə idi. Quyunun ölçüsü 208x30 sm, dibində 188x27 sm idi. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmişdi. Sapmaya giriş qeyri-standart çiy kərpicəbənzər bloklarla bir cərgə hörülmüşdü. Sapmanın ölçüsü 197x35 sm, dibində 184x20-26 idi. Onun dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 20-27 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (yeniyetmə) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca, ayaqları uzadılmış vəziyyətdə idi.

7 sayılı qəbir (şəkil 5,1) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusunun şərq-qərb oxu üzrə uzunluğu 180 sm-ə yaxın, eni 30 sm-dən az idi. Sapma yan, cənub divarda yerləşmişdi. Sapmaya giriş qeyri-standart çiy kərpicəbənzər bloklarla bir cərgə hörülmüş, sonradan ölünün üzərinə uçmuşdu. Sapmanın uzunluğu 183 sm, eni 30-38 sm idi. Sapmanın dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 21-23 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (uşaq) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Ayaqları uzadılmış vəziyyətdə idi.

8 sayılı qəbir (şəkil 5,2) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusu küncləri dəyirmilənən uzadılmış düzbucaqlı formasında idi. Düzbucaqlı biçimdə, 122x29 sm ölçülərdə sapma yan, cənub divardan şərq, köndələnə divara keçiddə düzəldilmişdi. Onun dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 5-7 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (uşaq) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı cənub-qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca, ayaqları dizdən zəif bükülmüş vəziyyətdə idi.

9 sayılı qəbir (şəkil 5,3) uzadılmış düzbucaqlı formada, uzununa divarları çiy kərpicəbənzər bloklarla hörülərək sərdabə əmələ gətirən qəbirdə icra olunub. Quyunun ölçüsü 183x73 sm, hörülən divarların eni 15-20 sm, hündürlüyü 40 sm idi. Cənub divarın uzunluğu 160 sm, şimal divarı – 168 sm idi.

Divarlar arasında məsafə orta hesabla 34 sm idi. Ola bilsin divarların üstündə ağac örtük olub. Dəfn olunan (yaşlı) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca, ayaqları dizdən zəif bükülmüş vəziyyətdə idi.

10 sayılı qəbir (şəkil 6,1) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusu qeyri-düzgün formada, 107x21-36 sm ölçülərdə, şərq-qərb oxu üzrə yerləşmişdi. Sapma yan, cənub divarda yerləşmişdi. Sapmaya giriş qeyri-standart dörd çiyr kərpicəbənzər bloklarla hörülmüşdü. Sapmanın qərb hissəsi 5 sayılı qəbir qazılarkən dağıdılıb (şəkil 3). Görünür, sapma enzis, düzbucaqlı formada, uzunluğu 112 sm, eni 23-25 sm olub. Sapmanın dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 23-25 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (körpə) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Ayaq sümükləri qalmamışdı. Görünür, 9 sayılı qəbir qazılarkən dağıdılmışdı.

11 sayılı qəbir (şəkil 6,2) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusu küncləri dəyirmilənən uzadılmış düzbucaqlı formada olub şərq-qərb istiqamətdə yerləşmişdi. Təxmini ölçüləri: 175x20-32 sm. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmişdi. Sapmaya giriş qeyri-standart çiyr kərpicəbənzər bloklarla hörülmüş və hörgünün bir cərgəsi salamat qalmışdı. Ölçüləri 170x35-45 sm olan sapma planda küncləri dəyirmilənən uzadılmış düzbucaqlı formada olub dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 6-7 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (uşaq) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşmişdi, ayaqları dizdən zəif bükülmüş vəziyyətdə idi.

12 sayılı qəbir (şəkil 6,3) bilavasitə 11 sayılı qəbrin altında idi və qismən dağıdılmışdı. Dəfn sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusu küncləri dəyirmilənən uzadılmış düzbucaqlı formada, şərq-qərb istiqamətdə, təxminən 175x40 sm ölçülərdə idi. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmişdi. Sapmanın ayaq tərəfində dağılmış çiyr kərpicəbənzər blokdan (40x6x8 sm) başqa digər hörgü qeydə alınmayıb. Ölçüləri 162x29-35 sm olan sapma planda uzunsov-oval formada olub dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 15-17 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (yeniyetmə) arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca, ayaq sümükləri yox idi.

13 sayılı qəbir (şəkil 6,4) sapma qəbirdə icra olunub. Qazıntı sahəsinin şimal divarının altına keçən qəbir quyusunun təxmini ölçüləri 175x40 sm idi. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmişdi. Sapma planda uzunsov-oval formada olub dəfn olunanın ayaq tərəfində daralır. Dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 33 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (uşaq) azca sağ yanı üstə çevrilmiş, kürəyi üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı cənub-qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, sol əli dirsəkdən bükülərək bədən üzərində, sağ qolunun

çiyin sümüyü də bədən üzərində idi. Ayaq sümükləri baldırdan bir qədər yuxarıda çarpazlaşmışdı. Baldır sümükləri yox idi.

14 sayılı qəbir (şəkil 7,1) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir çuxurunun şərq hissəsi qazıntı sahəsinin şərq divarının altına keçir. Görünür, qəbir quyusu küncləri dəyirmilənən uzadılmış düzbucaqlı formada olub divarları bir qədər maili idi. Təxmini ölçüləri: 172-178 x 40-45 sm. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmişdi. Ölçüləri: uzunluğu 136 sm, eni dibində 25 sm, yuxarıda 40 sm. Sapmanın girişindəki çiy kərpicəbənzər bloklardan hürgü uçaraq dəfn olunanın üzərini örtmüşdü. Dəfn olunan (yaşlı) kürəyi üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca, ayaqları uzadılmış vəziyyətdə idi.

15 sayılı qəbir (şəkil 7,2) qazıntı sahəsinin cənub divarına birləşirdi. Görünür, dəfn küncləri dəyirmilənən qəbir quyusunun icra olunmuşdu. 142x50 sm ölçülərdə qəbir quyusu şərq-qərb istiqamətli idi. Dəfn olunan (yeniyetmə) kürəyi üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, sağ əli bədən boyunca yerləşmiş, ayaqları baldırla pəncənin birləşmə səviyyəsində çarpazlaşdırılmışdı.

16 sayılı qəbir (şəkil 7,3) sapma qəbirdə icra olunub. Qəbir quyusunun və sapmanın konturlarını izləmək mümkün olmamışdır. Dəfn şimal-şərq cənub-qərb xətti üzrə istiqamətlənmişdi. Sapmanın mövcudluğunu skeletin yanında çiy kərpicəbənzər blokların yerləşməsi göstərir. Dəfn olunan (yeniyetmə) sağ yanı üstə, başı cənub-qərbə, üzü cənub-şərqə tərəf, əlləri bədən boyunca, ayaqları uzadılmış və baldır səviyyəsində çarpazlaşmış vəziyyətdə idi.

17 sayılı qəbir (şəkil 7,4), görünür, uzunsov formalı, şərq-qərb istiqamətli qəbir quyusunda icra olunub. Uzunluğu 190 sm-ə yaxın, eni 38-45 sm olan qəbrin şərq kənarı dəyirmilənib, şimal kənarı 18 sayılı qəbir qazılarkən dağıdılıb (şəkil 3). Dəfn olunan (yaşlı) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmiş və dirsəkdə zəif bükülüb. Ayaqları dizdən bükülüb.

18 sayılı qəbir (şəkil 8,1) sapma qəbirdə icra olunub. Uzunluğu 170 sm-ə yaxın, eni 28 sm olan qəbir quyusu düzbucaqlı formada, şərq-qərb istiqamətli idi. Sapma yan, cənub divarda yerləşmişdi. Sapmaya giriş qeyri-standard çiy kərpicəbənzər bloklarla hörülmüşdü. Hürgü uçmuş və dəfn olunanın üzərini örtmüşdü. Sapma dar, uzunsov formalı, uzunluğu 164 sm, eni 35 sm idi. Sapmanın dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 20-23 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (yaşlı) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Ayaq sümükləri dizdən zəif bükülmüşdü.

19 sayılı qəbir (şəkil 8,2), görünür, küncləri dəyirmiləşdirilmiş dar, uzunsov formalı, şərq-qərb istiqamətli torpaq qəbir quyusunda icra olunub. Qəbrin qərb yarısında qeydə alınan konturları şimal-şərq cənub-qərb istiqamətli idi.

mətli idi. Şimal-qərb tərəfdən quyu boyunca 9-14 sm enində pillə - çiyinlik qeydə alınıb. Görünür, qəbrin uzunluğu 160 sm, eni 36 sm, çiyinlik hesablananda 44-48 sm olub. Dəfn olunan (yaşlı) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı cənub-qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi.

20 sayılı qəbir (şəkil 8,3), görünür, dar torpaq qəbir quyusunda icra olunub. Qəbir quyusunun konturları və forması qeydə alınmayıb. Dəfn olunan (yeniyetmə) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi.

21 sayılı qəbir (şəkil 8,4) şərq-qərb istiqamətli, uzadılmış-oval formalı torpaq qəbir quyusunda icra olunub. Dəfn olunan (yeniyetmə) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi.

22 sayılı qəbir (şəkil 8,5), görünür, uzadılmış oval, divarları bir qədər maili torpaq qəbir quyusunda icra olunub. Şərq-qərb istiqamətli qəbir quyusunun aşağısına möhrə parçaları tökülmüşdü və onların altından dəfn olunanın skeleti aşkarlandı. Qəbrin dibində uzunluğu 145 sm, eni 32-35 sm, çiyin səviyyəsində 50 sm. Dəfn olunan (uşaq) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, sağ əli bədən boyunca yerləşdirilmiş, sol əli dirsəkdən zəif бүкүлүб. Ayaqları uzadılmış və baldır nahiyəsində çarpazlaşdırılmışdı.

23 sayılı qəbir (şəkil 9,1) sapma qəbirdə icra olunub. Şərq-qərb xətti üzrə istiqamətlənmiş qəbir quyusu uzunsov düzbucaqlı formada idi və divarlarında bir qədər maillik vardı. Quyunun uzunluğu 150 sm-ə yaxın, eni 30-40 sm idi. Sapma yan, cənub divarda yerləşmişdi. O uzadılmış oval formada idi. Sapmanın uzunluğu dibində 148 sm, yuxarıda 158 sm, eni 28-45 sm idi. Sapmanın dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 18 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (yeniyetmə) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Ayaq sümükləri dizdən zəif бүкүлүmүşdü.

24 sayılı qəbir (şəkil 9,2), görünür, küncləri dəyirmiləşdirilmiş, düzbucaq biçimli, maili divarları olan, şərq-qərb istiqamətli torpaq qəbir quyusunda icra olunub. Qəbrin şərq kənarı qazıntı divarının altına keçir. Quyunun uzunluğu 150 sm-ə yaxın, eni dibində 30 sm idi. Dəfn olunan (yeniyetmə) qarnüstə, görünür, ilk zaman sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə olub, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri bədən boyunca, ayaqları uzadılmış vəziyyətdə idi.

25 sayılı qəbir (şəkil 9,3) sapma qəbirdə icra olunub. Düzbucaq biçimli qəbir quyusu 24 sayılı quyu qazılarkən qismən dağıdılıb. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmişdi və dar, uzadılmış düzbucaqlı formada idi. Sapmaya giriş qeyri-standart çiy kərpicəbənzər bloklarla hörülmüşdü. Hörgü uçmuşdu. Sapmanın dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 12 sm aşağıda idi.

Dəfn olunan (yaşlı) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı cənub-qərbə, üzü cənuba istiqamətlənmiş, əlləri bədən boyunca yerləşdirilmişdi. Sağ ayağı zəif бүкүlmüşdü, sol ayağın sümükləri yox idi. Skeletin mühafizə vəziyyəti qənaətbəxş deyildi.

26 sayılı qəbir (şəkil 9,4) sapma qəbirdə icra olunub. Şərq-qərb xətti üzrə istiqamətlənmiş qəbir quyusu uzunsov düzbucaqlı formada idi və divarlarında bir qədər maililik vardı. Quyunun ölçüləri: uzunluğu dibində 128 sm, eni 27-33 sm idi. Sapma yan, cənub divarda düzəldilmiş və 41x20x10 sm ı 38x20x9 sm ölçülərdə çiy kərpiclərlə hörülmüşdü. Sapmanın dibi qəbir quyusunun dibinin səviyyəsindən 22-27 sm aşağıda idi. Dəfn olunan (uşaq) sağ yanı üstə uzadılmış vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba tərəf, əlləri dirsəkdən qatlanmış, ayaq sümükləri dizdən zəif бүкүlmüşdü.

Qəbirlərin tipologiyası və səciyyəsi. Aşkar olunmuş qəbirlər quruluş etibarı ilə üç tiplə təmsil olunub.

I tip dar quyulu sapma qəbirlərdir (14 qəbir). Sapma uzununa, cənub divarda düzəldilib, onun dibi qəbir quyusunun dibindən aşağıda yerləşir. Əksər sapmaların girişi çiy kərpicəbənzər bloklarla hörülüb, bəzi hallarda bu məqsədlə taxtadan istifadə olunub.

II tip dar, küncələri dəyirmilənən düzbucaqlı formada, az halda oval formada torpaq qəbirlərdir (9 qəbir). Ehtimal ki, qəbir quyularının örtülməsi üçün çiyinliyi olmuşdur.

III tip – uzununa divarları çiy kərpicəbənzər bloklarla hörülmüş torpaq qəbirlərdir (9 qəbir). Görünür, bu qəbirlər ağac örtüklə örtülmüş.

Dəfn olunanlar yaş göstəricisi üzrə - uşaq (8 qəbir), yeniyetmə (7 qəbir) və yaşlı (7 qəbir), demək olar ki, bərabər saydadır. Habelə iki körpə qəbri tədqiq olunub. Qəbir tipinin yaşdan asılılığı müşayət olunmayıb, hətta körpələr müxtəlif tip qəbirdə dəfn olunub: biri qəbir quyusunda, digəri sapmada. Qəbir quyularının yuxarı hissələrinin dağılmasına baxmayaraq qəbirlərinin dərinliyinin yaşla əlaqəsi izlənilib. Yeniyetmə və yaşlılara nisbətən uşaq və körpələrin qəbirləri dayaz qazılıb.

Qəbirlər şərq-qərb oxu üzrə istiqamətlənib. Bəzi hallarda az cənuba meyillilik qeydə alınıb. Dəfn olunanların başı qərbədir. Dəfn avadanlıqsızdır. Dəfn olunanların əksəriyyəti sağ yanı üstə (17 dəfn) uzadılıb, 6 dəfn olunan kürəyi üstə, bir dəfn qarnı üstədir (görünür, sağ böyrüüstə olub). Əllər bədən boyunca uzadılıb, bəzən dirsəkdən zəif бүкүlüb. Ayaqlar uzadılmış vəziyyətdədir, bəzi hallarda dizdən бүкүlüb, üç halda ayaq sümüklərin baldır və ya topuq səviyyəsində çarpazlaşası qeydə alınıb. Görünür, bu mərhumun ayaqlarının bağlanması ilə əlaqədardır. Dəfn olunanların üzü yalnız cənuba tərəfdir.

Sifətin qibləni nəzərə almaqla cənuba – müqəddəs Məkkəyə tərəf çevrilməsi müsəlman dəfn adətinin göstəricisidir (21,238-239; 23, 248-249). Bu

xüsusiyyət, eləcə də qəbirin və dəfn olunanın qərbə istiqamətlənməsi, sapma qəbirdə (ər. Lahd –“qəbir taxçası”) və ya sadə torpaq quyuda (çiyinlikli quyu - ər. *shiqq* / *shaqq*- xəndək), sapmanın qəbrin cənub divarında olması, dəfn edənəin sağ böyrüstə uzadılması, qəbir avadanlığının olmaması dəfnlərin müsəlman adəti üzrə icra olunmasına dəlalət edir (23, 246-249; 11).

Dəfnlərin sıxlığı və bəzən biri-digərinin üzərində olması qəbirlərin üzərində xüsusi uzunmüddətli xatirə abidəsinin ucaldılmadığını göstərir. Bu erkən islam normalarına uyğun idi. Qeyd edək ki, dəfn icra olunduğu 3-cü təbəqədə (erkən və orta faza) xam torpağın qazılıb atılması nəticəsində əmələ gələn qatla bərabər həm də sapmanın hörülməsində istifadə olunan çiy kərpicə bənzər blokların qalıqları da qeydə alınmışdır. Xatırladaq ki, erkən islam normalarına görə qəbirdə çiy kərpicdən (ər.labin) hörgüyə və qəbirin nişanəsi üçün alçaq (4 barmaq hündürlükdə) epitafiyasız təpə (ər.sanat) düzəltməyə icazə verilirdi. İslamın qadağan etdiyi xatirə abidəsinin ucaldılmasına ilk addım ola biləcək daha möhkəm bişmiş kərpicdən (ər. adjurr) istifadə məsləhət görülmürdü (24, 355; 17).Tədqiqatçılar, habelə bişmiş kərpicin od ilə, deməli cəhənnəm ilə əlaqələndirildiyini bildirirlər (23, 247).

Qəbir abidələrinin təqdim olunan müxtəlifliyi erkən islam dövrü müsəlman dəfn adəti üçün səciyyəvidir. Buna tədqiqatçılar dəfələrlə diqqət yönəltmişlər (24, 352-355; 13; 2; 20). Daha məqbul hesab olunan sapma qəbirdə (I tip) deyil (hesab olunur ki, Məhəmməd peyğəmbər belə qəbirdə dəfn olunub) çiyinlikli sadə qəbir quyusunda (II tip) dəfn sapmanın dağılma təhlükəsi olan qeyri-sabit, yumşaq, dənəvər torpaqlarda icazə verilirdi (22, 252). III tip qəbirlərə də eyni izahı şamil etmək olar. Çiyinliyi bu qəbirlərdə uzununa divarlar boyunca çiy kərpicəbənzər bloklardan hörülən hörgü əvəz edir. Qeyd edək ki, müxtəlif variasiyalarda çiy kərpicdən istifadənin oxşar nümunəsi misal üçün Gövurqala şəhərgahı yaxınlığındakı Mizdakxana erkən islam qəbiristanından (Xarəzm) məlumdur (15, 51-57, рис. 22).

Qəbiristanın stratigrafiyası və xronologiyası. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qəbirlər aşağı, xam torpaq üzərindəki IV təbəqədə və xam torpaqda qeydə alınıb. IV təbəqə və onun üzərindəki III təbəqə sərhədində xam torpaq parçalarının, dağılmış çiy kərpic və ya kərpicəbənzər bloklarla müşayiət olunması, eləcə III təbəqə aşağı və orta səviyyəsində aşkarlanan qəbirlər IV təbəqə yatımının formalaşmasından sonraya və orta dövr yatımı olan III təbəqə erkən çağına təsadüf edir. Həmin təbəqələrin, müvafiq olaraq qəbiristanın tarixlənməsi IV təbəqə və III təbəqədən əldə olunan keramika, sikkə və s. tapıntılarla təyin olunur. Xam torpağın üzərindəki IV təbəqədə (qalınlığı 50 sm) şirli keramika yoxdur. Şirli keramika Dərbənddə VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərində meydana çıxır (5, 426-428). Şüşə bilərziklər isə səlcuq və monqollara qədərki dövrə (XI-XIII əsrin əvvəli) aiddir. Təbəqənin keramikası arasında boz qara saxsılı küpə və qazanların ağızlarının fraqmentlərini (şəkil 10, 1,5-

7); qırmızı və qəhvəyi saxsılı kasa qırıqlarını (şəkil 10, 2-4), anbar qablarının boğazlarını (şəkil 10, 8-9), bardaqların boğaz və qulplarını (şəkil 10, 11-13), sferokonus fraqmentini (şəkil 10, 14) və qırmızı saxsılı qapaqları (şəkil 10, 15-16) göstərmək olar.

Fərdi tapıntılardan tunc güzgünün (?) fraqmenti (şəkil 11, 13), tunc baş sancağı (şəkil 11, 12), kəmər ucluğu (şəkil 11, 10) və lövhə (şəkil 11,11) diqqəti çəkir. Adları çəkilən əşyalar VIII-IX əsrlər üçün səciyyəvidir. Təbəqə 4 sikkə tapıntıları ilə VIII əsrə aiddir. Bu təbəqədən tapılan 17 sikkədən səkkizi təyin olunub¹ (şəkil 11, 1-9). Həmin sikkələr 720-770-ci illərdə zərb olunublar və aşağıdakılardan ibarətdir: əl-Bab (Dərbənd) zərbi, fels hicri 104 (9) = 722 (727) –ci il; əl-Bab (Dərbənd) zərbi, fels hicri 113 = 731–ci il; fels, güman ki, Azərbaycan və Ərməniyyə canişini Mərvan bin Mühəmməd zərbi, hicri 121-122 = 738/9 cu illər; Azərbaycan və Ərməniyyə canişini Bakkar bin Müslüm əl-Ukayli h.153=700/1-ci il; iki erkən abbasi sikkəsi (6, 184-185; 5, 426-428). Beləliklə, təbəqə 4 tarixlənməsi qəbirlərin aşağı xronoloji sərhədini (terminus post quem) VIII əsrin sonu ilə müəyyənləşdirir.

IV və III təbəqələrin sərhədində qəbir quyularının ləkələri, qəbir qazılarkən bayıra atılmış xam torpaq, III təbəqə aşağı və orta zonalarında xam torpaq qatları, çiy kərpicəbənzər blokların dağılmış qalıqları bir marker olaraq qəbirlərin yerini bildirirdi. III təbəqə keramika kompleksi həm şirsiz (süfrə, mətbəx, anbar), həm də IX-X əsrlər üçün səciyyəvi şirli keramika ilə təmsil olunub (6, 182-184, рис. 8-12). Şirli keramika əsasən polixrom kasa nümunələrindən ibarətdir (5, 426-428, рис. 1). Bir neçə tutqun yaşıl şirlə şirlənmiş monoxrom bardaq fraqmentləri də tapılıb. Fərdi tapıntılardan (153 nüsxə) 7 mis sikkədən iki nüsxəsi təyin olunub: fels, əl-Bab (Dərbənd) zərbi, hicri 178 = 744/5-ci il və erkən abbasilərin mis sikkəsi (6, 182-184, рис. 6, 13-35). III təbəqə üzərini örtən təbəqə 2 səlcuq dövrü (XI-XII əsrlər) materialları ilə səciyyələnir.

Beləliklə, III təbəqənin stratigrafik vəziyyəti, onun keramika kompleksi və numizmatik kolleksiyası təbəqənin formalaşmasının IX əsrə, ola bilsin ki, bir qədər geniş IX-X əsrin əvvəlləri/ortalarına aid olduğunu göstərir. Stratigrafik dəlillər qəbirləri qısa zaman kəsiyinə, VIII əsrin sonu – IX əsrin ortalarına aid etməyə imkan verir.

Qəbiristanın olduğu yer və tarixi kontekst. Aşkar olunmuş erkən müsəlman qəbiristanı şəhristandan bayırda, şəhərin şimal divarından quzeydə yerləşir. Ərəb işğalı və islamın Şərqi Qafqazda yayıldığı dövrdə Dərbənddən şimaldakı zona yazılı qaynaqlarda dər əl-hərb – “müharibə ərazisi” (və ya dər əl-küfr – “kafirlərin ərazisi” adlandırılır (16, 126). Bu ərazi həmin statusu VII əsrin ortalarından IX əsrin əvvəllərinədək, yəni ərəb-xəzər müharibələrinin

¹ Sikkələri təyin edən Q.V.Zlobinə öz minnətdalığınızı bildiririk.

bütün dövrü ərzində qoruyub saxlayır. Ərəb-xəzər müharibələrinin yazılı mənbələrdə sonuncu əksini tapan böyük hadisəsi 763-764-cü illərdə baş vermişdi. Sərkərdə Rastarxanın başçılığı altında xəzər qoşunları Albaniya (Arran) və Kartlini (Şərqi Gürcüstan) qarət etmişdi (12, c. 140-143). Bu hadisədən sonra ərəb-xəzər sərhədində sabitlik yarandı. Hicri 176-cı il (792) kitabəsinə görə xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809), 790-cı illərin əvvəlində Dərbənd müdafiə kompleksində geniş bərpa-istehkam işləri aparıldı (9, c. 196-202; 19, 3-10).

Ərəb-xəzər qarşıdurması ilə bağlı olmayan, xəzərlərin 799/800-cü ildə Dərbəndi keçib basqın etməsi istisna təşkil edir. Bu epizod Qafqazdakı ərəb elitasının – Azərbaycan və Ərməniyyənin yeni təyin olunmuş canişini Səid əl-Bahili ilə Bab əl-Babın hakimi əs-Sulami arasındakı araçəkişmələri ilə bağlı idi. Sonuncu xəzərləri köməyə çağırmışdı (10, 34-35; 14, 80). Nəticədə xəlifə Harun ər-Rəşid Səidin (əl-Bahili) korladığını düzəltmək üçün Xuzayma ibn Hazimi və Yəzid ibn Məzyədi Ərməniyyəyə göndərdi. Onlar xəzərləri məğlub etdilər. [Sonra] keçid [Bab əl-Əbvab] möhkəmləndirildi (14, 80).

Dər əl-hərb zonasında yerləşən qəbiristan ərəb-xəzər sərhədində 764-cü ildən sonra bərqərar olan dinc şəraitə uyğun idi. Yazılı mənbələrin məlumatına görə Dərbəndin şimal divarında döyüş uzun müddətə dayandırılmışdı. Belə vəziyyət Bab əl-Əbvabın müsəlman nekropolunun şəhər istehkamlarından şimalda salınmasını şərtləndirmişdi. Göstərilən tarixi şəhərin şimal müsəlman qəbiristanının formalaşmasının başlanğıcı qəbul etmək olar. Bu ərazi sonralar nekropol kimi fəal istifadə olunur. XI-XII əsrlərdə nekropol Bab əl-Cihad (Qiyamət qapısı) qapısından dəniz sahili zonaya qədər şimal divarı boyunca, demək olar ki, 2 km uzunluqda bütün ərazini əhatə edir. Adam Olearinin Dərbəndi şimal-qərbdən təsvir edən məşhur qravvyurasında (1637-ci il) şəhərin şimal divarı boyunca sarkofaqabənzər qəbirləri olan geniş qəbiristan yerləşir. XI-XII əsrlərə aid təsvir olunan qəbirüstü abidələr dənizyanı ərazidə də qeydə alınıb (8). Bu qəbiristandan tapılan ayrı-ayrı “sarkofaqlar”dan başqa dövrümüzə qədər yeganə bir sahə - müqəddəsləşdirilən “Qırqlar” qəbirlər qrupu salamat qalmışdır (1, 370-391; 4, 13-15).

Yeni aşkar olunan nekropol Dərbənddə ən erkən müsəlman qəbiristanıdır. Aşkar olunmuş qəbiristandan daha erkən, Dərbəndin sərhəd zonasında gərginliyin yüksək olduğu və şəhərin şimal divarında vaxtaşırı hərbi əməliyyatların baş verdiyi VII–VIII əsrin ortalarında müsəlman qəbiristanı şəhərin cənub divarından cənubda, yəni dər əl-islam və ya dər əl-sülh zonasına yerləşə bilərdi.

Ədəbiyyat:

1. Аликберов, А.К. Средневековый культовый комплекс Кырхляр в Дербенте: устные предания и письменные источники о сорока «мучениках за веру» // *Исследования по Аравии и исламу: Сборник статей в честь 70-летия Михаила Борисовича Пиотровского*. М.: Государственный музей Востока, 2014, с.370-391.
2. Васильев, В.Д. *Исламизация и погребальные обряды в Золотой Орде (археолого-статистическое исследование)*. Астрахань. 2007,
3. Гаджиев, М.С. Определение абсолютной даты строительства цитадели и северной городской стены Дербента и произведенных трудозатрат // *Вестник Института истории, археологии и этнографии* 2006, №1, с. 77-94.
4. Гаджиев, М.С. Поселение Пирмешки и его некрополь // *История, археология и этнография Кавказа* 2018, №2, с. 10-22.
5. Гаджиев, М.С., Кузеева, З.З. О хронологии ранней глазурованной керамики Дербента // *Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. XXX «Крупновские чтения». Материалы Международной научной конференции*. Карачаевск, 22-29 апреля 2018 г. Карачаевск, 2018, с.426-428.
6. Гаджиев, М.С., Таймазов, А.И., Будайчиев, А.Л., Абдуллаев, А.М., Абиев, А.К. Спасательные археологические исследования в Дербенте в 2015 году: раскоп XXXIII // *Вестник Института истории, археологии и этнографии*, 2017, № 1, с. 177-201.
7. Гаджиев, М.С., Таймазов, А.И., Будайчиев, А.Л., Абдуллаев, А.М., Абиев, А.К. Открытие и исследование раннемусульманского некрополя в Дербенте // *Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. XXX «Крупновские чтения». Материалы Международной научной конференции*. Карачаевск, 22-29 апреля 2018 г. Карачаевск, 2018, с. 422-425.
8. Гаджиев, М.С., Таймазов, А.И., Будайчиев, А.Л., Абиев, А.К., Абдуллаев, А.М., Магомедов, Ю.А. 2018: Разведочные археологические работы у северной оборонительной стены в приморской части Дербента. *Вестник Кемеровского государственного университета*. (в печати).
9. Гаджиев, М.С., Шихсаидов, А.Р. Сведения Дербенд-наме о Харун ар-Рашиде и новооткрытая официальная арабская надпись 176 г. хиджры // *Древности Кавказа и Ближнего Востока. Сб. статей, посвященный 70-летию со дня рождения проф. М.Г. Гаджиева*. Махачкала, 2005, с. 196-202.
10. Ибн ал-Асир. *Материалы по истории Азербайджана из «Тарих-ал-камиль» (Полного свода истории)*. Пер. П.К. Жузе. Баку, 1940.
11. *Обряды похорон в Исламе, в соответствии с Кораном и Сунной*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://islamtv.ru/books-39.html>. Дата обращения 20.08.2018.

12. Семенов, И.Г. Внешняя политика хазарского каганата во второй половине VIII века. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология.* 2009, № 1(56), с. 140-146.
13. Халикова, Е.А. *Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII в.* Казань, 1986.
14. Шихсаидов, А.Р. Книга ат-Табари «История посланников и царей» о народах Северного Кавказа // *Памятники истории и литературы Востока. Период феодализма.* М., 1986, с. 66–87.
15. Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. *Некрополь древнего Миздакхана.* Ташкент, 1970.
16. Abel, A. Dār al-Islām, In: *Encyclopædia of Islam.* 2nd Edition. Ed. by H.A.R. Gibb et al. Vol. II. Leiden, 1960, 126 p.
17. *Funerals: According to the Qur'an and Sunnah.* URL: <http://sunnahonline.com/library/fiqh-and-sunnah/276-funerals-according-to-the-quran-and-sunnah>. Дата обращения 20.08.2018.
18. Gadjiev, M.S. On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex // *Iran and the Caucasus* 2008, 12.1, p.1-15.
19. Gadjiev, M., Shikhsaidov, A. The Darband-nāma on Hārūn Al-Rashīd and a Newly Dis-covered Arabic Inscription from A.H. 176 // *Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research* 8.3, 2002, p. 3-10
20. Gleize, Y., Mendisco, F., Pemonge, M.-H., Hubert, C., Groppi, A., Houix, B., Deguilloux, M.-F., Breuil, J.-Y. 2016: Early Medieval Muslim Graves in France: First Archaeological, Anthropological and Palaeogenomic Evidence. *PLoS ONE* 11(2): e0148583. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0148583>. Дата обращения 20.08.2018.
21. al-Misri, Ahmad ibn Naqib. *Reliance of the traveler: A classic manual of Islamic Sacred Law*; in Arabic with facing English text, commentary, and appendices, edited and translated by Nuh Ha Mim Keller. Beltsville. 1994.
22. Al-Nawawi, Abu Zakariyya Yahya Muhyi-al-Din 1980: *Al-Majmu' sharh al-Muhadhdhab*, Vol. 2. Beyrut: Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabi. Cit. on: *The lahd (niche) and shaqq (trench) in the grave.* URL: <https://islamqa.info/en/103880>. Дата обращения 20.08.2018.
23. Petersen, A. The Archaeology of Death and Burial in the Islamic World // *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial.* Ed. by Liv Nilsson Stutz and Sarah Tarlow. Oxford, 2013, p. 241-258.
24. Sourdel-Thoumine, J., Linant de Bellefonds, Y. Kabr – tomb // *Encyclopedia of Islam. New edition. Vol. IV. Third impression.* Leiden, 1997, p. 352-355.

Summary

Early Muslim Cemetery in Derbent (Bab al-Abwab)

**Murtazali Gadжиеv, Artur Taymazov, Arsen Budaychiev, Abdula
Abdulaev, Askerkhan Abiev**

Article deals with results of rescue archaeological researches on excavation area XXXIII located outside medieval *shahristan* of Derbent (Arab. Bab al-abwab) – 130 m from the northern city defensive wall. Cultural layers (layers 1-4 up to 2,4 m thick) including fragments of medieval pottery, the copper coins, fragments of glass vessels and bracelets, etc. of the Arab and Pre-Mongol period (the 8th - beginning of the 13th century), have been excavated.

Medieval Muslim burials of two periods have been discovered: of the 15th-17th centuries (burials 1, 2 in stone cists) and at the end of the 8th – beginning of the 9th century (burials 3-26). These early Muslim burials have been made after the end of formation of a layer 4 and in the initial and average stage of a layer 3.

These early Muslim burials represent three types of graves: 1) undercuts (14 graves); the majority of them had the closing wall of adobe blocks; 2) pit graves (9 graves); 3) pit grave with the longitudinal walls of adobe blocks (grave 9).

Stratigraphic situation of these burials, dating of layers 3 and 4 respectively the 8th century and the 9-10 centuries, date the revealed burial ground narrow chronological range – the end of the 8th – the beginning of the 9th century. Such dating of the cemetery located in “territory of war” (*dar al-harb*) corresponds to the quiet situation on an Arab-Khazar border zone which has developed after 764 AD. The discovered necropolis is the earliest dated Muslim burial ground in Derbent.

Keywords: East Caucasus, Dagestan, Derbent, Bab al-abwab, Muslim funeral ceremony, early Muslim cemetery

Резюме

Раннемусульманский некрополь в Дербенте (Баб ал-Аббабе)

**Муртазали Гаджиев, Артур Таймазов, Арсен Будаичиев,
Абдулла Абдулаев, Аскерхан Абиев**

Статья посвящена результатам спасательных археологических работ, проведенных на раскопе XXXIII, расположенном за пределами средневекового *шахристана* Дербента (араб. Баб ал-аббаб), в 130 м от северной оборонительной стены города. В итоге исследований были вскрыты культурные слои (четыре слоя общей толщиной около 2,4 м), включающие фрагменты средневековой поливной и неполивной керамики, стеклянных сосудов и браслетов, медные монеты и другие находки, относящиеся к арабскому и предмонгольскому периоду (VIII–нач. XIII в.).

В раскопе были выявлены средневековые мусульманские захоронения двух периодов: XV–XVII вв. (погребения 1 и 2 в каменных ящиках) и кон. VIII – нач./сер. IX в. (погр. 3–26). Данные раннемусульманские погребения были совершены после отложения слоя 4 – в начальный и средний период отложения слоя 3.

Выявленные раннемусульманские захоронения представляют три типа погребальных конструкций: 1) подбойные могилы (14 погребений); большинство подбоев имели заклады из сырцовых блоков; 2) грунтовые ямы (9 погребений); 3) грунтовая яма, обложенная сырцовыми блоками (погр. 9).

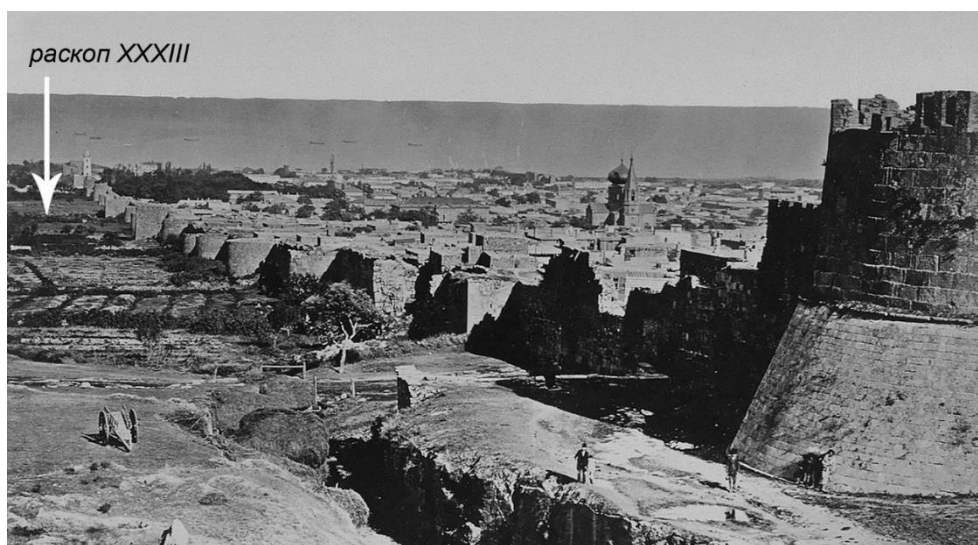
Стратиграфическая позиция погребений, датировка слоев 3 и 4 соответственно VIII в. и IX–X вв., позволяет датировать выявленный могильник узким хронологическим диапазоном – кон. VIII – нач./сер. IX в. Такая датировка могильника, расположенного в зоне *дар ал-харб* («территория войны»), соответствует сложившейся после 764 г. спокойной ситуации на арабо-хазарском пограничье. Выявленный некрополь является наиболее ранним датированным мусульманским могильником в Дербенте и на Кавказе.

Ключевые слова: Восточный Кавказ, Дагестан, Дербент, Баб ал-аббаб, мусульманский погребальный обряд, ранний мусульманский могильник

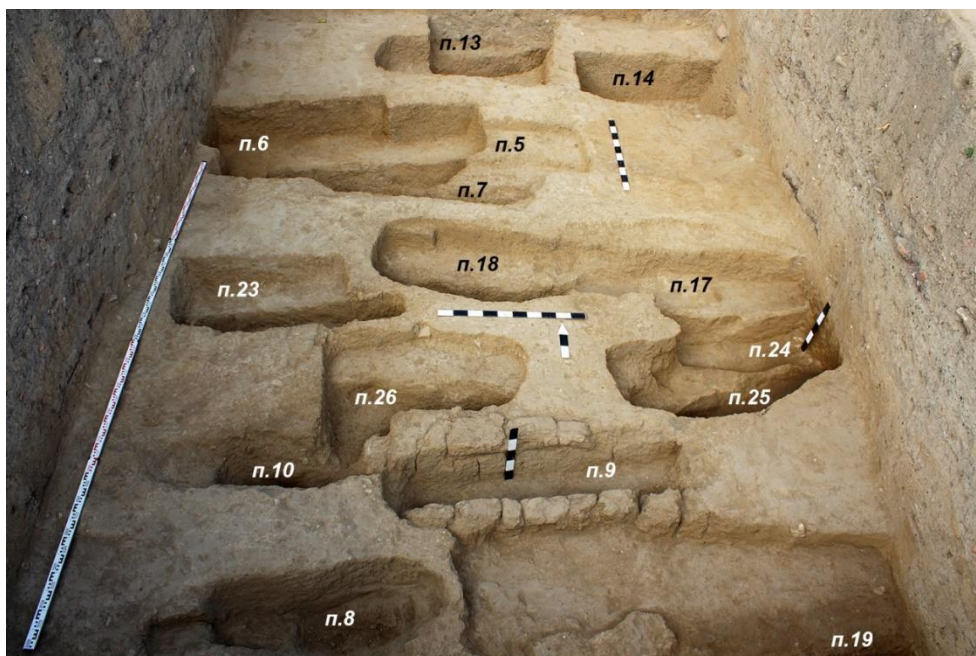

a

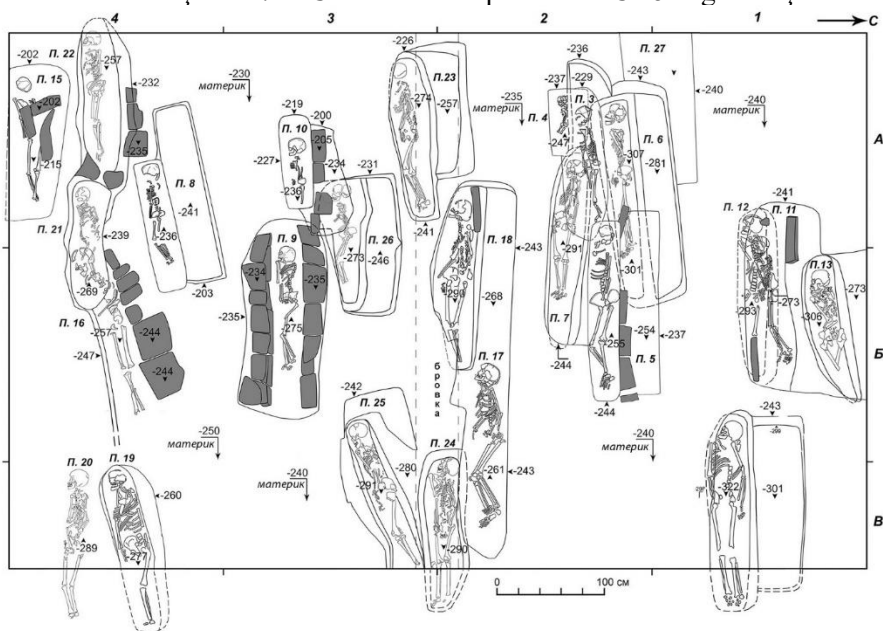
Şəkil 1. Dərbənd. XXXIII qazıntı.

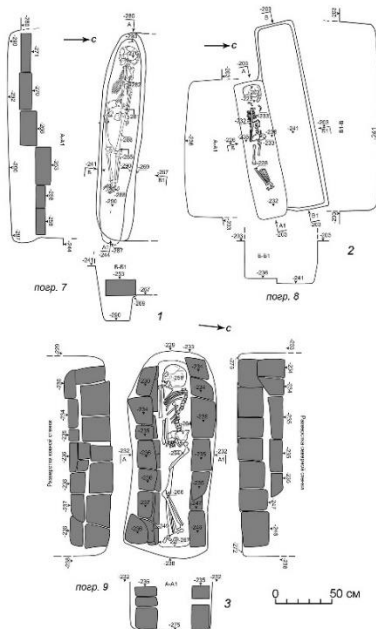
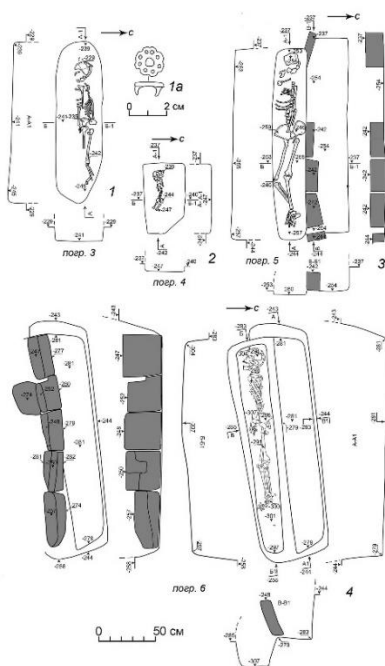
б

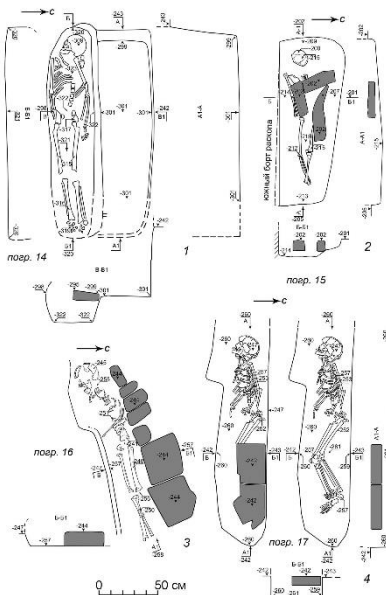
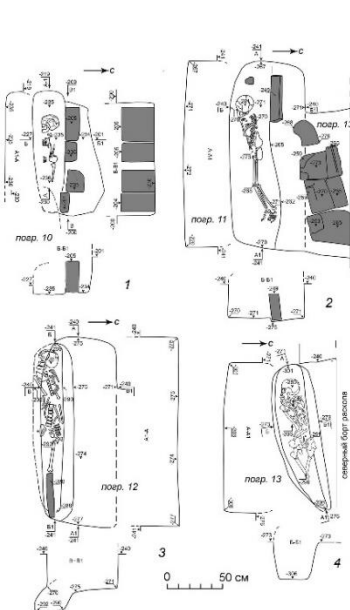
Şəkil 2. Dərbənd. XXXIII qazıntı sahəsindən görünüş

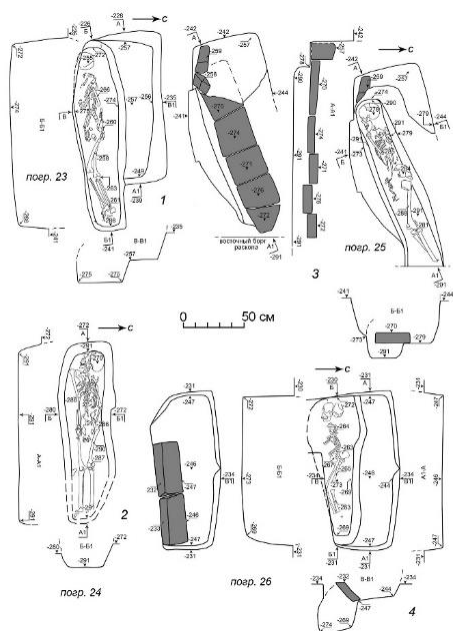
Şəkil 3. Dərbənd. XXXIII qazıntı sahəsi. Qəbirlərin planı.

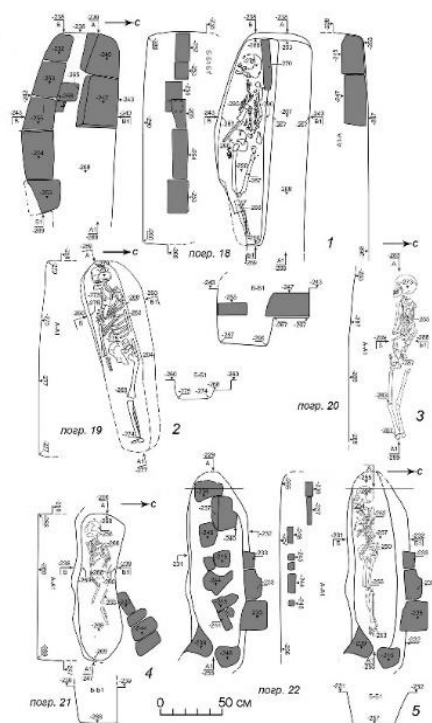
Şəkil 4. 3-6 sayılı qəbirlərin plan və kəsikləri Şəkil 5. 7-9 sayılı qəbirlərin plan və kəsikləri

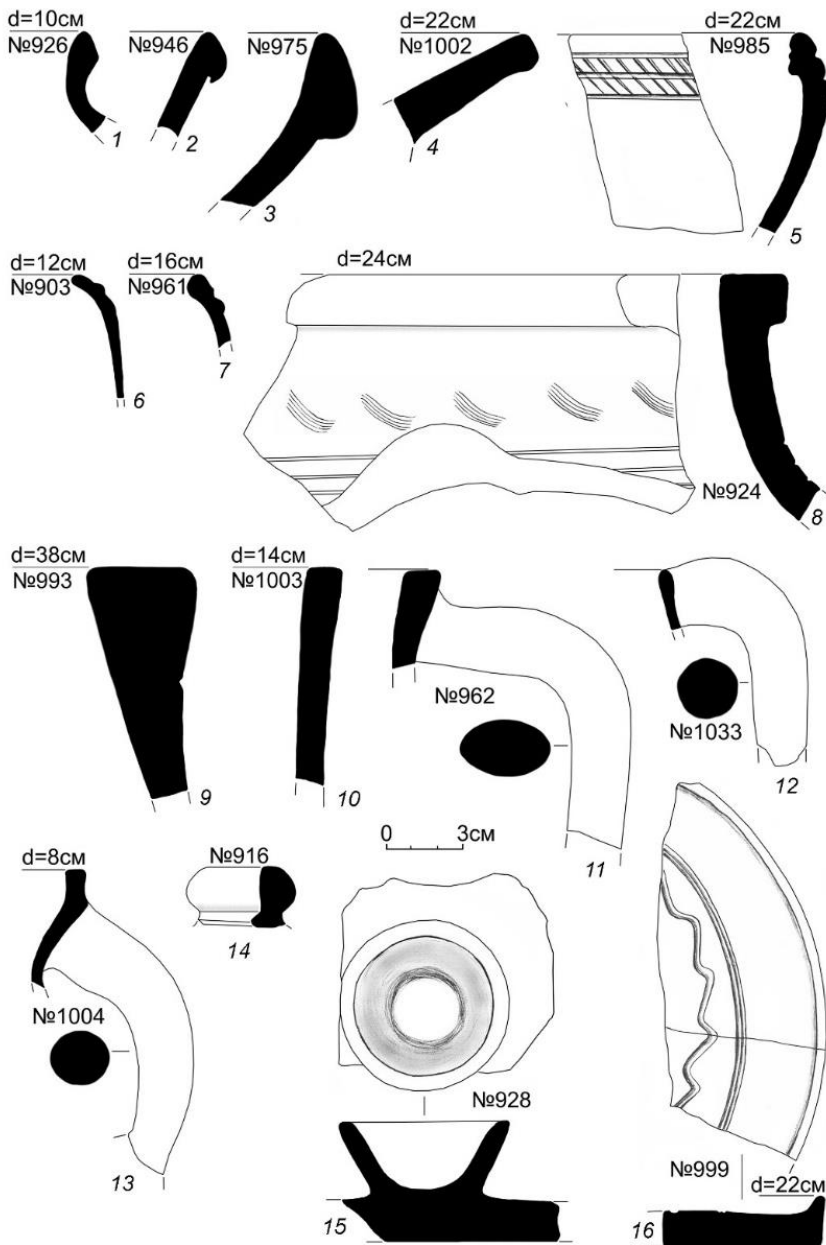
Şəkil 6. 10-13 sayılı qəbirlərin plan və kəsikləri Şəkil 7. 14-17 sayılı qəbirlərin plan və kəsikləri

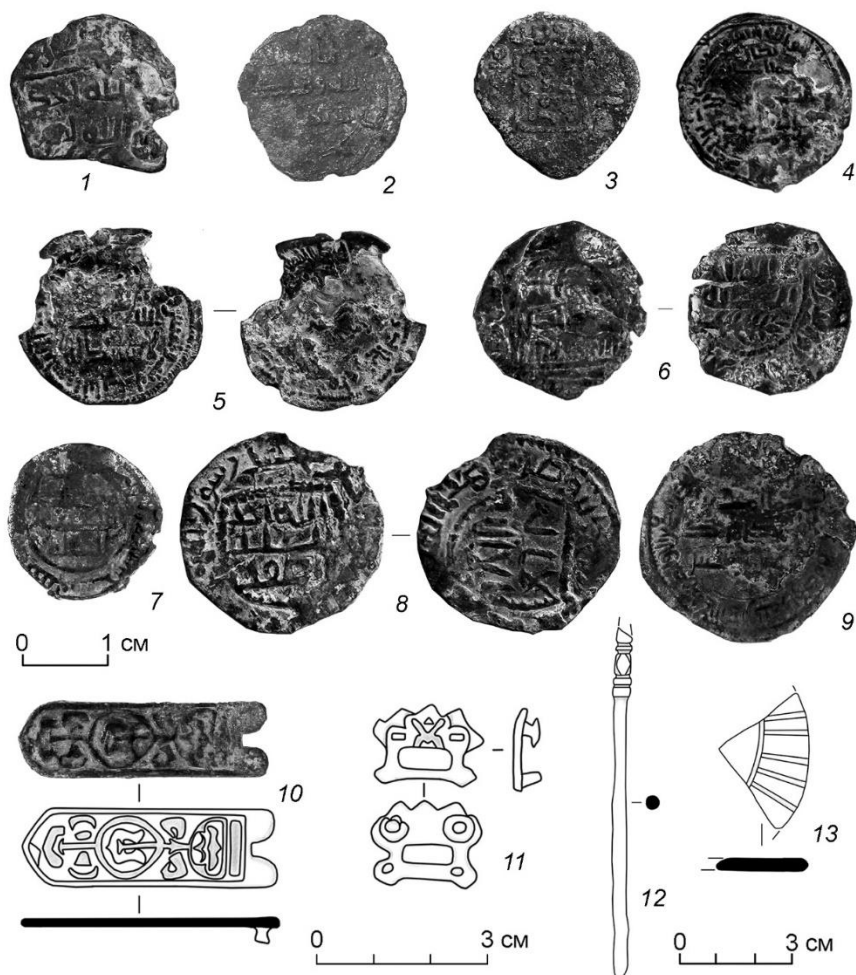
Şəkil 8. 18-22 sayılı qəbirlərin plan və kəsikləri

Şəkil 9. 23-26 sayılı qəbirlərin plan və kəsikləri

Şəkil 10. Kəramika nümunələri

Şəkil 11. Sikkələr və bəzək əşyaları.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin sferokonus qabları

Tarix Dostiyev

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
dostiyev.tarikh@mail.ru

Açar sözlər: Orta əsr, Şəmkir, keramika, sferokonus qablar, əl-kimya, Orta əsr müsəlman şəhərlərinin, eləcə də Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin saxsı məmulatı arasında sferokonus qablar özünəməxsus yer tutur. 2006-2018-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli bütöv və fragment halında sferokonus nümunələri aşkarlanmışdır. Onların yuxarı hissəsi, əsasən, kürəvi, aşağısı isə konusvaridir. Ağız hissə olduqca dar deşiyi olan təkərvari və ya günbəzvari başlıqla bitir. Sferokonuslar narın, odadavamlı gildən hazırlanaraq yüksək hərarətdə bişirilmişdir. Bu qablar orta əsr dulusçularının xammalın – dulus gillərinin xüsusiyyətlərinə dərinədən bələd olduğunu, istehsal üçün xammalı yüksək peşəkarlıqla seçməyi və emal etməyi bacardıklarını əyani təsdiqləyir. Sferokonusların divarları qalın, möhkəm və sukeçirməyəndir. Bir qayda olaraq alt tərəf daha qalın və ağırdır. Bu kateqoriya qabları səciyyələndirən başlıca əlamətlər kimi onların divarlarının qalın, saxsının yüksək dərəcədə sıx və həddən artıq bərk olmasını göstərirlər (28, c. 51; 29, c. 25). Sferokonusların VIII əsrdə Xilafətin mərkəz bölgələrində meydana çıxdığı, sonradan bütün müsəlman aləminə yayıldığı ehtimal olunur (16). Arxeoloji qazıntılar zamanı Şəmkir şəhər yerindən istehsal çıxarlarına, üstəhsal qüsurlu olan nüsxələrin tapılması, şübhəsiz ki, yerli istehsalı təsdiqləyən maddi dəlillərdir. Orta tutumlu, qalın divarlı, gövdəsi şişman, oturacağı konus şəkilində olan sferokonus qab bişmə prosesində deformasiyaya uğramış, çiyində batıq əmələ gəlmişdir (I tablo, şəkil 6). Digər bir sferokonus fragmentində bişmə prosesində qab deformasiyaya məruz qalmış, oturacağı formasını itirərək əyilmiş və içəriyə batmışdır (inv.78/2013).

Şəmkir şəhər yerindən tapılmış sferokonuslar tutumlarına görə fərqli olub hündürlükləri 8 sm-dən 25 sm-dək olmuşdur. Bütöv nüsxələr kiçik və orta tutumludur. İri tutumlu sferokonusların isə yalnız fragmentləri tapılıb. Tutumlarına görə sferokonusları üç qrupa ayırmaq olar. Hündürlüyü 10 sm-ə qədər olan nümunələr kiçik, 10 sm-dən 20 sm-ə qədər orta, 20 sm-dən artıq olanları isə iri tutumlu sferokonuslar qrupuna daxil etmək olar. Tutumuna görə sferokonusların belə bölgüsü Arran keramika məktəbinin digər mərkəzi Gəncə sferokonusları üçün də səciyyəvidir. İri tutumlu məşhur Gəncə sferokonusunun hündürlüyünün 30 sm təşkil etməsi (1, s. 126) Şəmkirdə də belə iri tutumlu sferokonusların istehsalının mümkünlüyünü düşündürməyə əsas

verir. İri tutumlu sferokonusların bütöv nüsxəsi Şəmkir şəhər yerindən hələlik tapılmayıb. Nümunələrdən yalnız biri iri tutumlu sferokonusların formasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Böyük tutumlu, uzunsov formalı sferokonusun uzununa yarısı tapılmışdır. Bunu da qeyd edək ki, X əsrə aid edilən həmin sferokonus IV qazıntı sahəsinin müxtəlif kvadratlarından 2008 və 2010-cu illərdə tapılaraq yapışdırılmışdır. Onun uzunsov gövdəsi aşağıda tədricən dəyirmi oturacağa keçir, gövdənin yuxarisında isə divarları bucaq altında qatlanaraq enli çiyin mərkəzində dar başlıqla tamamlanır. Lakin başlıq sınımsızdır. Narın, təmiz gildən hazırlanmış, sabit hərərət rejimində bişirilmiş, divarları qalın, saxsısı sıx, rəngi boz-qara olan bu sferokonusun alt tərəfindəki konusşəkilli sonluq qoşa dairə ilə əhatələnib. Sferokonusun gövdəsinin aşağı tərəfi və eləcə də yuxarıda qatlanan hissə dalğalı cızma xətlərin əmələ gətirdiyi çoxküncü ulduz və həmin ulduzun daxilində qoşa dairə ilə bəzədilmişdir (I tablo, şəkil 8). Sferokonus, görünür, bir ratl maye tutumuna malik olmuşdur. Digər böyük tutumlu sferokonusun qırığı üst tərəfdə bucaq altında qatlanaraq çiyin əmələ gətirən, aşağıda bir qədər daralan uzunsov gövdəsi olan nümunəyə məxsusdur. Qalın divarlıdır. Çiyinə keçiddə dairə boyunca cızma xətt, gövdənin aşağı hissəsinə şırım salınıb (inv. 820/2011).

Şəmkir sferokonus qabları morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqli olub müxtəlif tiplərlə təmsil olunublar. Başlıq, gövdə və oturacaq başlıca konstruktiv element olduğundan və ayrı-ayrı hissələrin nisbətində diqqət yetirməklə hazırda aşağıdakı tipləri ayırmaq olar:

I tip qablar təkərvari başlığı, sırf çevrilmiş konusşəkilli, yuxarısı şişman, aşağıya doğru daralan gövdəsi, dar, konusşəkilli oturacağı olan sferokonuslar kiçik və orta tutumlu nümunələrlə təmsil olunub (I tablo, şəkil 1-2).

II tip təkərvari başlığı, şişman gövdəsi, konusşəkilli çıxıntı ilə tamamlanan və ya dəyirmi oturacağı olan sferokonus qabları təmsil edir. Onların əksəriyyəti orta ölçülüdür (I tablo, şəkil 4-6).

III tipə yuxarısı silindrik və ya kəsilmiş silindr formalı gövdəyə malik, aşağı tərəfi çevrilmiş konus şəkilli sferokonuslar daxildir. Bu tipə aid bütöv qab tapılmayıb. Əsasən kiçik və orta tutumlu nümunələrlə təmsil olunub (I tablo, şəkil 3, II tablo, şəkil 2-3)

IV tip sferokonuslar formasının orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Bu sferokonuslarda gövdənin silindrik hissəsindən dar başlığa keçid üst-üstə qoyulmuş, tədricən kiçilən təkərlərin əmələ gətirdiyi günbəzvari, pilləli konstruksiya ilə həll edilmişdir (I tablo, şəkil 7). Bu tip sferokonusların əl-kimya laboratoriya və ya emalatxanalarında istifadə olunduğunu ehtimal etmək olar.

V tip sferokonuslar uzunsov və ya armudvari gövdənin oturacağa doğru genişlənməsi ilə fərqlənirlər (I tablo, şəkil 8, II tablo 1).

Sferokonusların bəzədilməsində qazıma, cızma, çərtmə, qəlibdəbasma, yapma, möhürlə naxışlanma üsulları geniş tətbiq edilib. Qabarıq badam şəkilli fiqurlardan ibarət ornament, dairəciklər, cınağı naxış, xətlə naxışlar, palmetallar tez-tez rast gəlinən dekor elementləridir. Onların bəzilərinə diqqət yetirək.

Sferokonusların bədii tərtibatında geniş tətbiq olunan həndəsi naxışlardan biri qabın gövdəsinə, bəzən isə gövdə və alt tərəfinə qazıma üsulu çəkilən konsentrik dairələrdən ibarət həndəsi naxışdır. Aşağı yarısı salamat qalmış orta tutumlu sferokonus fraqmentlərində gövdə üç yerdə simmetrik yerləşdirilmiş konsentrik dairələrlə bəzədilib (III tablo, şəkil 1- 4). Onlardan birində konsentrik dairələrin arasındakı boşluqda nöqtələr düzülmüş üç şaquli zolaq vardır. Dar başlığa keçid hissəsi təkrarı qabarıqlıqla fərqləndirilmiş orta tutumlu sferokonusun üst yarısında da gövdənin simmetrik yerləşdirilmiş konsentrik dairələrlə bəzədilməsindən ibarət dekor qeydə alınmışdır (III tablo, şəkil 2). Kiçik tutumlu sferokonusun gövdəsi konsentrik dairələrlə, maili çiyni qoşa dairə ilə bəzədilib. Gövdədə dairələr arası boşluqda, üst tərəfdə möhürlə salınmış, stilizə olunmuş (dəvəquşuna bənzər) quş təsviri vardır (III tablo, şəkil 3). Bəzən sferokonusun gövdəsinin konusşəkilli aşağı yarısına salınan qazıma üfüqi xətlər, şırımlar konsentrik dairələri xatırladan dekor əmələ gətirir (III tablo, şəkil 5). Orta və ya kiçik tutumlu sferokonusa məxsus gövdənin fraqmentindən məlum olur ki, onun konusşəkilli aşağı hissəsi konsentrik qazılmış dairələrlə bəzədilib. Gövdənin şişman hissəsi şaquli şırımlarla bölmələrə ayrılmış, hər bir bölmədə bir qabartma oval, onun ətrafında günəşi xatırladan dörd həndəsi naxış elementi yerləşdirilib. Kiçik çevrənin daxilində üçguşə, onun ətrafı boyunca günəş şüaları təəssüratı yaradan nöqtələr qoyulmuşdur (III tablo, şəkil 6).

Orta və böyük tutumlu sferokonusların üst və alt tərəfində bəzən qoşa cızma xətlə və ya dalğalı cızma xətlə salınmış dairələrə rast gəlinir (I tablo, şəkil 1, 8; III tablo, şəkil 7-8). Bəzən dalğalı cızma xətlər astral – ulduz görünüşü alır (V tablo, şəkil 1). Bəzi nüsxələrdə cızma xətləri çevrələr müşayiət edir (V tablo, şəkil 6). Gövdəsinin yuxarı, silindrik hissəsi, yapma çubuqlarla çoxtilli forma almış, aşağısı konus şəkilli olan orta tutumlu sferokonusun qabarıq tilləri arasındakı çevrələr pərgar naxışını xatırladır (I tablo, şəkil 3). Qeyd etmək lazımdır ki, sferokonusun gövdəsinin yapma çubuqvarı qabarıqlarla sektorlara, bölümlərə ayrılaraq həndəsi və ya nəbatəti naxışlarla bəzədilməsi geniş tətbiq olunurdu. Məsələn, orta tutumlu sferokonuslara məxsus fraqmentlərdən birində qabarıq şaquli yapmalar gövdənin üzərini sektorlara bölür. Yapmaların üzərinə maqqaş tipli alətin vasitəsi ilə cınağı naxış elementi, sektorlarda isə basma üsulu ilə dairəvi medalyonlarda çoxlənçəkli çiçək salınıb (V tablo, şəkil 3). Başqa bir fraqmentdə sektorlardakı basma üsulu ilə salınmış dairəvi medalyonlarda mərkəzdən yayılan şüalar və

onların arasında qabarıq üçbucaqların olduğu damğaya bənzər naxış elementi vardır (V tablo, şəkil 4). Orta tutumlu, qalın divarlı sferokonusun çiyin hissəsi olan fraqmentin üzərində üç yapma, çubuqvari qabarıqdan birinin üzəri çərtmələrlə bəzədilib. Həmin yapma çubuqlar arasında möhürbasma üsulu ilə salınmış biri-digərinin içərisində olan romblardan ibarət naxışlar vardır (V tablo, şəkil 5).

Sferokonus fraqmentlərindən birində qurşaqlara bölünən gövdənin yuxarısında iti bucaq altında qırılan, dalğalı xətt təəssüratı yaradan qısa xətlərin yaratdığı həndəsi naxış və möhürlə vurulmuş altıguşəli ulduz vardır və onun da içərisində daha bir kiçik altıküncü ulduz yerləşdirilib (IV tablo, şəkil 3).

Kiçik tutumlu sferokonusa məxsus, çiyin və gövdəni əks etdirən fraqment qazıma və möhürdən istifadə etməklə bəzədilib. Qazıma üsulu ilə çəkilmiş üfüqi xətlər ornamental qurşaqlar yaradıb. Yuxarıdakı qurşağa basma üsulu ilə həyat ağacını xatırladan həndəsələşdirilmiş nəbatı naxış elementi salınıb. Hər bir bölmədə altıləçəkli palmetta yerləşdirilib. İkinci qurşaq sınıq yerə düşdüyündən onun xarakterini müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin qalıq əsasında onun həndəsi naxışlardan ibarət dekora malik olduğunu düşünmək olar (IV tablo, şəkil 1). Oxşar, stilizə olunmuş, basma üsulu ilə salınmış həyat ağacı naxışına kiçik tutumlu digər sferokonus üzərində də rast gəlinib (V tablo, şəkil 8).

Sferokonusların gövdəsinin üzüm salxımını xatırladan qabarıq naxışla bəzədilməsi geniş tətbiq olunurdu (IV tablo, şəkil 6). Konusvari, çiyindən başlığa keçiddə pilləvari çıxıntıya malik orta tutumlu sferokonusun üzəri zəngin naxışla bəzədilməsi ilə diqqəti çəkir. Onun aşağı, alt tərəfi qazıma konsentrik dairələrlə bəzədilib. Gövdənin ortasında və yuxarı tərəfində basma üsulu ilə salınmış badamvari qabartmalar, onların arasındakı boşluqda isə palmettalar vardır (I tablo, şəkil 2; IV tablo, şəkil 5). Badamvari qabarıqlar və möhürlə vurulmuş palmettalardan ibarət dekorlara da rast gəlinir (V tablo, şəkil 7).

Gövdəsinin üzəri möhürlə vurulmuş sadə həndəsi naxışlı sferokonus nümunələri də az deyil. Misal olaraq gövdəsinin üzəri möhürlə salınmış xaç və onun qanadları arasındakı boşluqda isə qabarıq üçbucaqdan ibarət elementlə bəzədilmiş orta ölçülü sferokonusu göstərmək olar (V tablo, şəkil 2).

Orta tutumlu sferokonusun çiyinə cızma üsulu konsentrik dairələr salınıb, gövdəsində isə möhürlə vurulmuş qeyri-simmetrik medalyonlarda sxematik quş təsviri vardır (III tablo, şəkil 7).

Bəzən sferokonus fraqmentləri üzərində cızma, qazıma və möhür basma üsulu ilə salınmış dekora rast gəlinir. Fraqmentlərdən birinin üzərində qoşa cızma xətlə ornamental qurşaqlar salınmış, üst qurşaq qazıma üsulu ilə ensiz zolaqlarla bölmələrə ayrılmışdır. Hər bir bölmədə möhürlə sxematik quş təsviri salınıb. Aşağıdakı qurşaq isə möhürlə salınmış altıləçəkli palmetta-

lardan ibarət naxışla bəzədilib. Həmin naxış çiyin hissədə də vardır (V tablo, şəkil 9).

Gövdəsinə möhürlə salınmış heraldik dekora malik sferokonuslar da az deyil. Aşağı yarısı salamat qalmış sferokonusun gövdəsi möhürlə salınmış heraldik xarakterli naxışla bəzədilib (VI tablo, şəkil 1). X əsrə aid orta tutumlu sferokonus fraqmenti bədii tərtibatı ilə diqqətə layiqdir. Fraqment silindrik gövdəli, enli çiyinli sferokonusa məxsusdur. Çiyindəki cızma xətlə çəkilmiş qurşaqla möhürməbasma üsulu ilə qabarıq badamvari formada fiqurlar salınıb. Həmin naxış elementlərinin arasındakı boşluqlarda isə dairəcik yerləşir. Qurşaqlardan altda, sferokonusun gövdəsində möhürbasma üsulu ilə dairə içərisində nəbatı fonda heraldik duruşda quş təsvirindən ibarət dekor salınıb. Həmin naxış elementləri arasında isə, yuxarıda olduğu kimi, dairəcik vardır (VI tablo, şəkil 2).

Sferokonuslardan birinin yuxarı tərəfinə möhürlə asimmetrik vurulmuş 7 heyvan (ehtimal ki, at və ya qatır) təsviri vardır. Möhür səliqə ilə vurulmadığından təsvir sferokonusun üstünə aydın düşməyib və qabarıq deyil (II tablo, şəkil 3).

Gövdəsinin yuxarisına üç nəbatı xonça salınmış sferokonusun iki fraqmenti müxtəlif illərdə tapılıb (VI tablo, şəkil 4-5).

Şəmkir şəhər yerindən tapılmış sferokonusların bədii tərtibatında epigrafiq dekora da kifayət qədər müraciət olunub. Həmin yazılar qabların üzərinə cızma, qazıma və ya möhürbasma üsulları ilə salınıb. Bir nüsxədə qab bişirildikdən sonra üzərində qazıma üsulu ilə görünür “Qasem” adı yazılıb (II tablo, şəkil 7). Orta tutumlu sferokonusun gövdəsinin ortasında cızma üsulla ərəb əlifbası ilə yazı - “la ilahə” həkk edilib (III tablo, şəkil 8). Başqa bir sferokonusun fraqmenti üzərində “Ömər” adını oxumaq olur (VI tablo, şəkil 6). Fraqmentlərdən birinin üzərindəki medalyonda möhürlə yazı həkk olunub. Lakin möhür səliqə ilə vurulmadığından yazını oxumaq çətinidir (VI tablo, şəkil 3). Monumental binanın 7 sayılı otağından aşkarlanan, X əsrə aid edilən orta tutumlu sferokonusun gövdəsinin üzərində qab bişirildikdən sonra qazıma üsulu yazı həkk edilib. “Sin” və “əlif” aydın oxunduğu halda, diakritik işarələr qoyulmadığından ortadakı hərfin “qaf” və ya “fə” olduğunu müəyyənləşdirmək olmur (V tablo, şəkil 1). Üzərində bişirildikdən sonra ərəb əlifbası ilə qazıma üsulu ilə yazı həkk olunmuş digər sferokonusun fraqmentində “dəl”, “əlif” və “ləm” hərfləri mühafizə olunub (VI tablo, şəkil 8). Bəzi nüsxələrdə qab bişirildikdən sonra qazıma üsulu salınan yazı səliqəsiz, oxunmaz həkk olunub (VI tablo, şəkil 7).

Sferokonusların bəzi nüsxələrində gövdənin yuxarisında və ya ortada üfüqi şırıma rast gəlinir (V tablo, şəkil 1; VI tablo, şəkil 9). Təbii ki, bu dekorativ deyil, funksional əhəmiyyət kəsb etmiş, görünür, sferokonusun iplə bağlanıb asılması və ya daşınmasına xidmət etmişdir.

Sferokonusların təyinatına dair tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Bu qabların civə və bu qəbildən olan maddələrin qablaşdırılması və daşınması, əl-kimya laboratoriyasında tətbiq edilməsi (10, c.167-168; 12, c. 128; 13, c. 212; 15, c. 146; 18, c.19; 24, c. 101-112; 26, c. 262-263; 22, c. 60-61; 27, c.16;), “qızıl məhlulu” üçün qab (12, c. 161), müxtəlif şirniyyat və içkilərin saxlanması və daşınması (4, s.31; 6, p. 72-92), yandırıcı mərmə və ya qumbara olması (5, s.35-38; 7, p.89-93; 9, c.160-161; 19, c.71;), dini-ritual (20, c. 79), işıqlandırma vasitəsi (17, c. 158-164; 20, c. 79; 25, c.34-65;) kimi istifadə edilməsi haqqında mülahizələr irəli sürülüb. Qeyd edək ki, XII əsr müəllifi Xubayş Tiflisi “Bayan əs-sənə’ət” əsərində kinovarin alınmasında turuncdan - sferokonus qablardan istifadəni təsvir edir (30, c.68). Diqqətəlayiq haldır ki, Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı narinqalada XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid əczaxana və ya əl-kimya laboratoriyasından xeyli kiçik və orta tutumlu sferokonus nümunəsi tapılmışdır. Oxşar mənzərə orta əsr Bilyar şəhərinin arxeoloji qazıntılarında qeydə alınmışdır (12, c. 160). Bolqar şəhərinin XIV əsrin ortaları -XV əsrin əvvəllərinə aid sferokonus qab fragmentlərinin (26 ədəd) arxeometrik tədqiqi onların kimyaçılar tərəfində istifadə olunduğunu təsdiqləmişdir. Əksər nümunələrinin saxsının orta və daxili qatında civə və mərgümüşün, bəzi nüsxələrdə isə gümüşün miqdarının yüksək olunması müəyyən edilmişdir. Müəlliflər bu qabların əl-kimya təcrübələrində istifadə olunması qənaətinə gəl-mişlər (31, c. 240).

Sferokonus qabların təyinatının müəyyənlişdirilməsi baxımından Qazaxıstan Respublikasında orta əsr şəhər yerlərində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri də maraqlı olmuşdur. Otrar şəhər yerində XI-XII əsrlərə aid edilən hamamın arxeoloji qazıntıları zamanı küllü miqdarda sferokonus nümunəsi aşkarlanmışdır (11, c. 144). 2009-cu ildə isə Aktübə şəhər yerində tədqiq olunan dini kompleksdə - minarə yaxınlığında aşkarlanan keramika nümunələrinin əksəriyyətini sferokonus qabların qırıqları (240 ədəd) təşkil etmişdir və tədqiqatçılar həmin sferokonuslarda sanitariya-gigiyena təyinatlı, ritual təmizlənmə (dəstəmaz) zamanı istifadə olunan ətirli mayenin saxlanıldığını ehtimal edirlər (8, c.101, 103).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, sferokonusların polifunksional qab olaraq qiymətli maye və içkilərin, civə və digər kimyəvi maddələrin qablaşdırılması, daşınması, saxlanması üçün, əl-kimya laboratoriyasında istifadə üçün ehtimalı (2, s.298; 3, s. 157; 10, c.167-168; 23, c. 82; 28, c.60; 31, c. 240) həqiqətə daha yaxındır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI cild. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008. – 632 s.
2. Bəşirov R.Y. Orta əsr Şəmkir şəhərinin şar-konusvari qabları haqqında // Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxal elmi konfransın materialları. – Bakı, 2012, s. 293-301.
3. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan XI-XV əsrlərdə. – Bakı: Bakı universiteti nəşr., 2001, – 396 s.
4. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. – Bakı: Elm, 1979, – 198 s.
5. Əhmədov S. Şar-konusvari qabların hərbi işində istifadəsinə dair yeni araşdırmalar // Azərbaycan arxeologiyası, 2000, № 1-2, s. 35-38.
6. Ghouhani A., Adle C. A Sphero-Conical Vessel as Fuqqaa, or a Gourd for “Beer” // Muqarnas IX: An Annual on Islamic Art and Architecture. Leiden, Brill Acad. Publ., 1992, p. 72-92.
7. Pentz P. A medieval workshop for producing “Greek fire” grenades // Antiquity, 1988, V. 62, № 234, p.89-93.
8. Акынбек Е.Ш. Сфероконусы средневекового городища Актобе // Вестник КазНПУ, серия «Исторические и социально-политические науки», 2013, №4(39), с.100-103.
9. Арциховский А.Б. Введение в археологию. – Москва: Изд. МГУ, 1947, - 218 с.
10. Атагарриев Е. Средневековый Дехистан. – Ленинград: Наука, 1986, –176 с.
11. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.). – Алма-Ата: Наука, 1986. – с. 144.
12. Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии (по материалам Билярского городища). – Казан: Казанский гос. ун-тет, 2005. –280 с.
13. Вильчевский О.Л. Сфероконические сосуды в Переднеазиатском трактате по прикладной технологии XII в. // Советская археология, 1961, № 2, с. 210-212.
14. Виноградов З. Сфероконические сосуды с узким горловым отверстием // Казанский музейный вестник, 1922, № 2, Казан: Первая Гос. Тип., с. 17-119.
15. Волков И.В. Химическая посуда в золотоордынских городах // 125 лет Обществу археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Проблемы историко-культурного развития Волго-Уральского региона. Археологические исследования. Ч.1.Казан, 2004, с. 137-161.
16. Галиева З.С. Типология керамических сфероконусов Средней Азии // Российская Археология, 2014, № 1, с. 75-87
17. Городцов В.А. Древние мусульманские светильники в виде сфероконических глиняных сосудов // Труды Государственного исторического Музея. Вып. 1. Москва: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926, с.149-164.

18. Джанполадян Р.М. Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1982, – 49 с.+ 20 илл.
19. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, – 103 с.
20. Джафарова Э.Б. Сфероконусы – предметы культа огня (Еще раз о версии назначения сфероконусов) // Международная конференция «Археология, Этнология и фольклористика Кавказа. Сборник кратких содержаний докладов. – Тбилиси, 2007, с. 78-79
21. Джафарова Э.Б. Сфероконусы из раскопок городища Шамкир // Шамкир: археологическое наследие, история и архитектура. Материалы первой республиканской научно-практической конференции. Баку, 2008, с. 92-97.
22. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв. – Баку: Элм, 1981, – 176 с .
23. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. – Баку-Москва, 2000,– 176 с.
24. Ленц Э. О глиняных сосудах с коническим дном, находимых в пределах мусульманского Востока // Записки Вост. Отд. Импер. Рус. Архео. Общества. СПб., Тип. Имер. АН, 1904, т. XV , с. 0101-0112.
25. Лихачев А.Ф. О загадочных сосудах сфероконической формы из Волжских Булгар // Труды IV Археологического съезда. – Казан: Тип. Имер. Университета, 1886, т.1, с. 34-65.
26. Лунин Б.В. К вопросу о функциональном назначении сфероконических сосудов в связи с одним рукописным источником XVI в. // История материальной культуры Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН Уз.ССР, 1961, вып.2, с. 255-267.
27. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII в. - начало XIII в.). – Ташкент: ФАН, 1979, – 165 с.
28. Нуретдинова А.Р. Сфероконические сосуды: проблема атрибуции // Ученые записки Казанского Университета, Гуманитарные науки, 2011, т. 153, кн.3, с. 51-62.
29. Салахов А.М., Туктарова Г.Р., Морозов В.П. Загадки керамических сфероконусов // Стекло и керамика. – Москва, 2006, № 7, с. 25-28.
30. Тифлиси Абу-л-Фазл Хубайш. Описание ремесел (Байан ас-сана`ат). Пер. с перс., введ. и коммент. Г. П. Михалевич. – Москва: Наука, 1976. – 256 с.
31. Храмченкова Р. Х., Бахматова В. Н., Сивицкий М. В. Археометрические исследования сфероконических сосудов из раскопа СС Болгарского городища // Археология Евразийских Степей, 2018, №5, с. 238-241

Summary

Spheroconic vessels of the medieval city of Shamkir

Tarikh Dostiyev

This article is devoted to the spheroconical vessels of the medieval city of Shamkir. Excavations at the site of Shamkir site revealed numerous specimens of spheroconic vessels of various types and sizes, with rich decor. They mainly have spherical upper and conical lower parts. The upper part ends with a head having a very narrow hole. Spheroconic vessels were made of fine-grained refractory clay at a high firing temperature. The walls of the spheroconic vessels are thick, durable and waterproof. As a rule, they have a massive bottom. Some samples on the upper part of the body have a groove, which apparently served as a rope for hanging the vessel. When decorating spherical vessels, engraving, notching, embossing with the help of stamps and imposing relief ornaments were widely used. Often there is an ornament consisting of convex almond-shaped figures, circles, stars, fir-trees, six-petal palmettes etc. There are also epigraphic ornaments and zoomorphic images.

Spheroconic vessels were polyfunctional, used in alchemy, medicine, perfumery, etc.

Keywords: medieval, Shamkir, Muslim East; ceramics, spheroconic vessels, al-chemistry

Резюме

Сфероконические сосуды средневекового города Шамкир

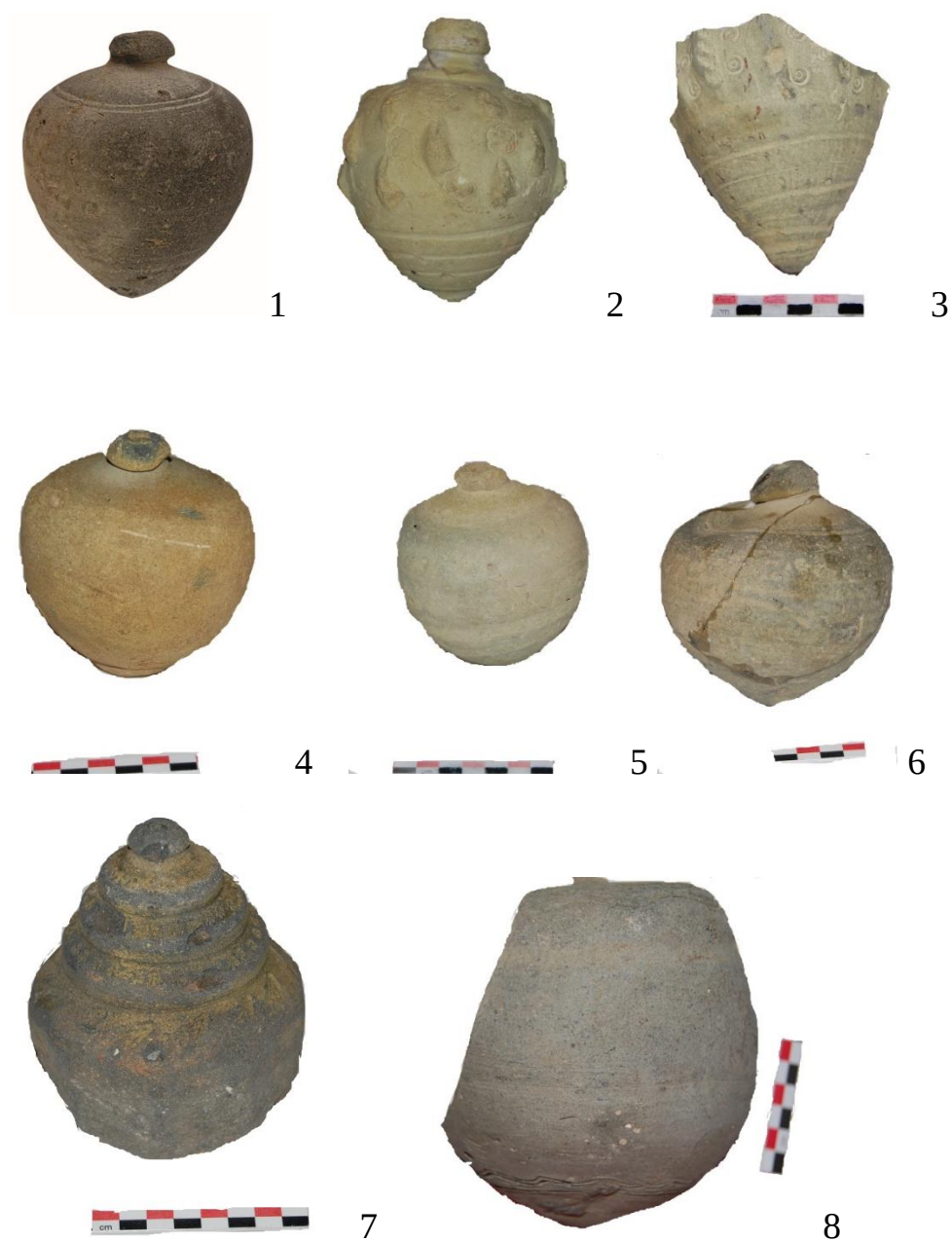
Тарих Достиев

Данная статья посвящена сфероконическим сосудам средневекового города Шамкира. Раскопками на городище Шамкир были обнаружены многочисленные образцы сфероконических сосудов различного типа и величины, с богатым декором. Они, в основном, имеют сферическую верхнюю и коническую нижнюю части. Верхняя часть завершается головкой с очень узким отверстием. Сфероконические сосуды изготавливались из мелкозернистой огнеупорной глины при высокой температуре обжига. Стенки сфероконических сосудов толстые, прочные и водонепроницаемые. Как правило, они имеют массивное дно. Некоторые образцы по верхней части тулова имеют желобок, служивший, видимо, для веревки при подвешивании сосуда. При декорировании сфероконических сосудов широко применялась гравировка, насечка, тиснение с помощью штампов, наложением накладных рельефных орнаментов. Часто встречается орнамент, состоящий из выпуклых миндалевидных фигур, кружков, звездочек, елочек, шестилепестковых пальметт и т. д. Встречаются также эпиграфические орнаменты и зооморфные изображения.

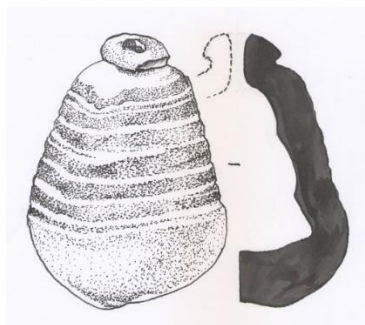
Сфероконические сосуды были полифункциональными, использовались в алхимии, медицине, парфюмерии и т.д.

Ключевые слова: средневековый, Шамкир, мусульманский Восток, керамика, сфероконические сосуды, алхимия.

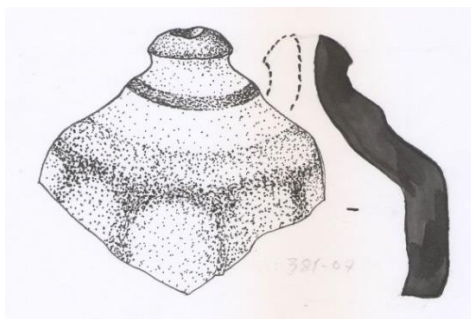
I Tablo

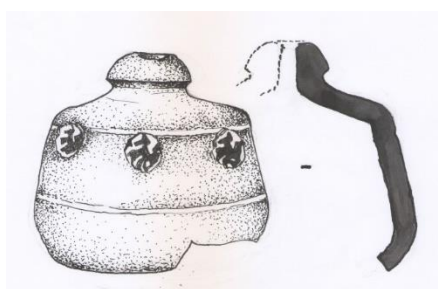
II Tablo

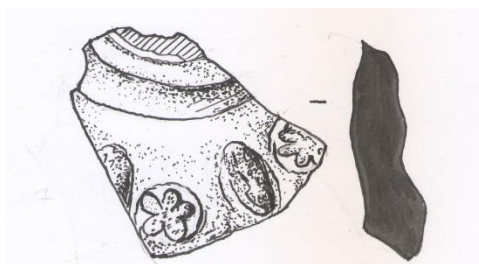
1

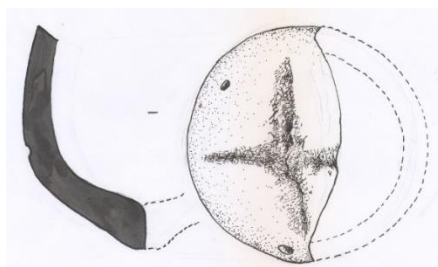
2

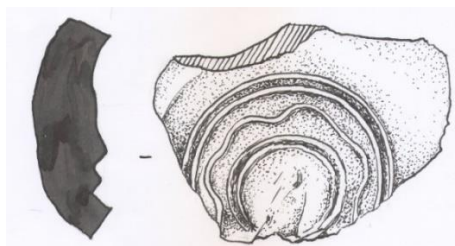
3

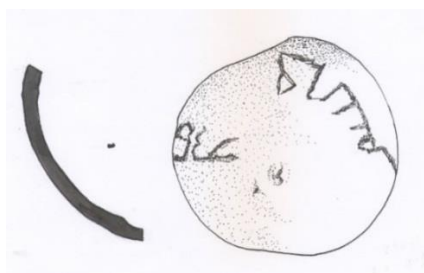
4

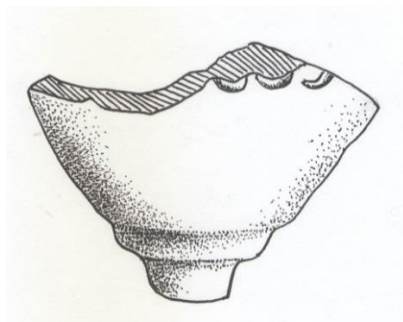
5

6

7

8

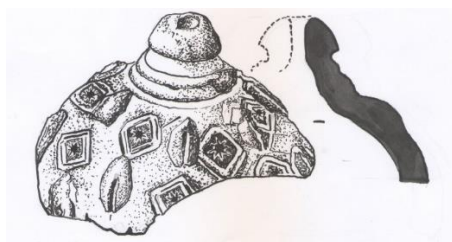
III Tablo

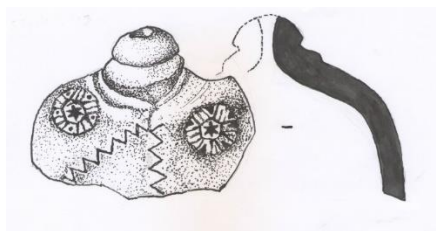
IV Tablo

1

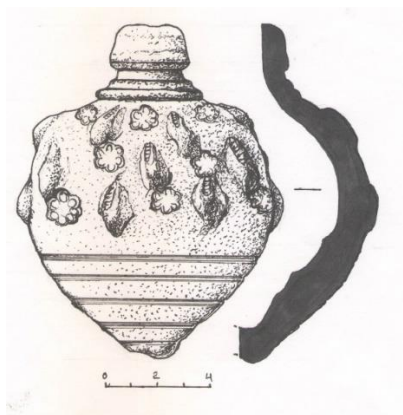
2

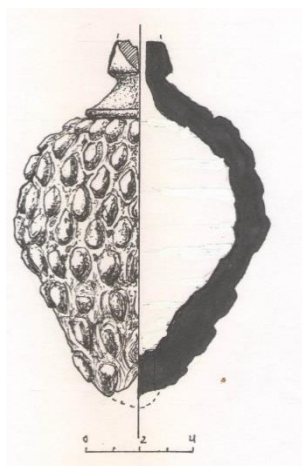
3

4

5

6

V Tablo.

VI Tablo

Keramika və xalça üzərindəki bəzi naxışların semantikasına dair

Günay Bayramova

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
gunaybayramova296@gmail.com

Açar sözlər: Mədəniyyət, keramika, xalça, ornament, semantika.

Naxışlar hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm rol oynayan elementlərdən biridir. Tarixə qədərki dövrdə insanlar yaşadıkları coğrafi mühitin (dağların, çayların, dənizlərin), təsərrüfat həyatının (əkin sahələrinin, ev heyvanlarının) stilizə olunmuş təsvirlərini istehsal etdikləri əşyaların üzərinə salmaqla onlara daha gözəl görkəm vermiş, həm də öz mənəvi aləmlərini əbədiləşdirmişlər.

Tunc dövrünün inkişaf səviyyəsi, bu dövrdə insanların psixoloji durumu onlara təsəvvürün və təxəyyülün məhsulu olan əfsanəvi, mifik obrazların yaradılmasına da imkan verirdi. Buna görə hər bir ornament özlüyündə polisemantik xarakter daşıyır.

Naxışlarda rast gəlinən təsvirlər heç də təsadüfi seçilməmiş, onların içərisində daha çox insanların kult kimi qəbul etdikləri obyektlər yer almışdır. Naxışların yaranması və tarixini öyrənməklə hər bir toplumun yaşadığı mühit, məşğuliyyəti, inancları və dünyəvi görüşləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Məsələn: qədim Şumer əfsanələrində İki çay arasına dənizdən gələn xalq haqqında fikir vardır. Lakin, şumerlərin ilkin evlərinin ağac tikililərin formasında olması, məbədlərinin süni dağ üzərində tikilməsi, gil qablar üzərindəki dağ təsvirləri buraya gəlmiş xalqın əvvəllər dəniz sahilində deyil meşəli dağlıq ərazidə yaşadığını söyləməyə əsas verir (11, s. 355).

Naxışlara hələ qədim zamanlardan gil qablar və kult təyinatlı keramika, metal məmulatı və bəzək əşyaları üzərində rast gəlinir. Təəssüf ki, qədim dövrlərə aid ağacdən hazırlanmış əşyalar və toxuculuq məhsulları dövrümüzə qədər çox nadir hallarda saxlandığından onlar haqqında ətraflı fikir yürütmək bir qədər çətindir. Lakin, əldə olunan nümunələr bir xalqa məxsus eyni naxışların bu xalqın istehsal etdiyi bütün məmulatlar üzərində yayıldığını sübut edir. Burada fərq naxışların təkcə formasında deyil, həm də onların vurulması, salınması üsulundadır. Məsələn, eyni bir naxış gil qablar üzərinə cızma və ya basma üsulu ilə, metal əşyalar üzərinə döymə və ya tökmə üsulu ilə, xalçalar üzərinə isə toxuma üsulu ilə salınmışdır.

Hər hansı bir naxışın semantikasının düzgün açılışı olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki, elə naxışlar vardır ki, ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyır, elə naxışlar

da vardır ki, onlar bir toplum içərisində yaranmış, sonra daha geniş ərazilərə yayılmışdır.

Məlumdur ki, günəş və ay qədim zamanlardan dünya xalqlarının inanc obyektinə olmuşdur və ona görə də bu planetlərin simvollarına dünyanın bütün xalqlarının yaradıcılığında rast gəlinir. Eyni fikri dağ və dəniz (su) simvollarına da aid etmək olar. Lakin, elə naxışlar da vardır ki, onlar dil və təsərrüfatı eyni olan xalqlar arasında qədim zamanlardan yayılmış və günümüzdə qədər davam etməkdədir.

Gil qablar və xalçalar üzərində daha çox rast gəlinən ornamentlər təbiətə aid, ətraf mühitdə yayılmış və insanların həyatında əhəmiyyət kəsb edən və bəzən də onların dünya görüşləri ilə bağlı olan elementlərdir. Bu elementlər həndəsi formada sxematik şəkildə verilmişdir. Təbiətə aid elementlər içərisində üçbucaq şəklində verilmiş dağ və dalğalı xətlər şəklindəki dəniz, göl və ya çay (ümumiyyətlə su) təsvirləri daha geniş yayılmışdır. Bu təsvirlərə, demək olar ki, bütün dövrlərin keramika məmulatında rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar keramika üzərindəki ornamentlərin mifik xarakter daşdığını və içərisindəkini qorumaq məqsədilə qabların üzərinə çəkildiyini, üçbucaq, romb təsvirlərinin də müvafiq olaraq vəhşi heyvanların dimdiyinin və caynağının simvolu olduğu fikrini qeyd edirlər.

Naxışları məzmununa görə bir neçə qrupa ayırmaq olar. Keramika və xalça üzərində daha çox rast gəlinən həndəsi, zoomorf və nəbati naxışlardır (Şəkil 1).

Bir məqalədə bütün naxışların semantikasından danışmaq mümkün deyil. Ona görə də hər qrupdan bir naxışın yaranması, yayılması, bu naxışın keramika və xalça üzərində daha çox təsadüf olunan formaları haqqında müəyyən fikirləri qeyd etmək daha məqsədəuyğundur.

Keramika üzərində tez-tez rast gəlinən həndəsi naxışlardan biri yuxarıda qeyd etdiyimiz üçbucaqlardır ki, onlar da qabların üzərinə müxtəlif vəziyyətdə salınmışdır. Daha çox iti ucu yuxarı və aşağı olan üçbucaqlar yayılmışdır (Şəkil 1. 1-7). Simvollar nəzəriyyəsinə görə iti ucu yuxarı olan üçbucaqlar səmanı, iti ucu aşağı olan üçbucaqlar isə yeri simvolizə edir. Tədqiqatçıların bir çoxu tərəfindən üçbucaq dağ simvolu kimi də qəbul edilir. Üçbucaq naxışlara Tunc və Erkən Dəmir dövrləri keramikasında daha çox rast gəlinir. Üçbucaq naxışlar həm boyalı, həm də boyasız qablar üzərinə salınmışdır. Boyasız qablar üzərindəki üçbucaq naxışlar cızma və basma üsulu ilə (nöqtələrlə) salınmışdır. Həsənsu kurqanından tapılmış belə qabların üstdən görünüşünün günəşi xatırlatdığı qeyd olunur (4, s. 7-9). İti ucu yuxarı olan üçbucaqların səma simvolu olduğunu qəbul etsək bu fikrə şərik olmaq olar.

Boyalı qablar üzərində üçbucaq təsvirləri, boyasız qablarda olduğu kimi, əsasən qabın çiysin hissəsində yerləşmişdir. Bu təsvirlərin nöqtə və cızma üsulu ilə salınmış təsvirlərdən fərqi odur ki, onlar görünüşdə daha “canlı”,

daha effektiv təsir bağışlayır (Şəkil 1. 2, 5, 7). Bəzi qablarda üçbucaqların kənarı qalın xətlərlə verilmiş, içərisi tor naxışla örtülmüş, üçbucaqların arası boş buraxılmışdır. Belə təsvirlərdə təbii ki, üçbucaqlar dağı, aralarındakı boşluqlar isə səmanı simvolizə edir.

Xalçalar üzərində üçbucaq təsvirləri sıra ilə, daha çox xalçanın kənarında verilmişdir. Belə xalçalar, ola bilsin ki, sıra dağlar arasındakı insanlar yaşayan yaşıl vadilərin simvolik təsviridir. Çünki, bütövlükdə hər bir xalçanı, hansısa bir məkanın xəyali təsviri hesab etmək olar.

Üçbucaq naxışlara təkcə xalçalar və xalça məmulatları üzərində deyil, eyni zamanda geyimlərdə də rast gəlinir. Hun dövrünün (E.ə. V-IV əsrlərə aid İssık kurqanındakı “Qızıl adamın” köynəyi) köynəklərində üçbucaq naxışlardan daha çox istifadə edilmişdir (7, s. 108, Şəkil 33).

Zoomorf naxışlar içərisində ən qədimi, bir çox sahələrdə öz mövcudluğunu daha uzun zaman saxlamış və nisbətən daha az dəyişikliyə uğrayan ornament güc, cəsurluq və bolluq rəmzi olan qoç başının, qoç buynuzlarının simvoludur (Şəkil 1. 8-10; 18-23). Qoç başını, qoç buynuzlarını simvolizə edən naxış elementinə beş min il bundan əvvələ aid gil qablar üzərində rast gəlinir. Bu naxışlar qablar üzərinə yapma üsulu ilə (relyefik şəkildə), təsadüfi halda isə cızma üsulu ilə salınmışdır. (Maraqlıdır ki, Orta Tunc dövrünün boyalı qablarında qoç təsviri deyil, keçi təsviri yer alır). Yapma üsulu ilə salınmış naxışlar görünüşünə görə orijinala daha yaxındır. Metal və daş üzərindəki təsvirlərdə fantaziyaya daha çox yer verilmiş, buynuzlar reallıqdan fərqli olaraq daha buruq şəkildə göstərilmişdir. Məsələn, Tunc dövrünə aid qoç başını simvolizə edən daha bir tapıntı tuncdan hazırlanmış asma bəzəklərdir (1, s. 92). Bu bəzəklərdə qoç başının ön hissəsi – buynuzlardan burnuna qədər olan hissəsi də öz əksini tapmış və buynuzlar burada keramika üzərindəki təsvirlərdən fərqli olaraq daha çox buruqlarla verilmişdir.

Maraqlıdır ki, ilk tunc dövründə qoç simvoluna təkcə naxışlarda deyil, eyni zamanda gil və daş zoomorf fiqurlarda, ocaq qurğularında və s. maddi mədəniyyət nümunələrində də rast gəlinir. (5, s. 36)

Qədim keramika üzərində qoç buynuzu simvolundan başqa quş, keçi (Şahtaxtı) (8, s. 240, şəkil 29, №1), ilan (Qızılburun) (3, s. 115, Tablo 19, №40). təsvirlərinə də rast gəlinir. Heç şübhə yoxdur ki, analoji naxışlar tunc dövrünün ağac məmulatı və toxuculuq məhsulları (xüsusən xalçalar) üzərində də olmuşdur, lakin onlar tez çürüdüyündən dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Qoç buynuzlarını simvolizə edən naxışlara demək olar ki, orta əsr xalçalarının böyük əksəriyyətində rast gəlinir (Şəkil 1. 18-23). Xalçalarda buynuz elementindən naxış kimi müxtəlif kompozisiyalarda istifadə olunmuşdur. Daha çox orijinala uyğun qoşa şəkildə işlənsə də, bu elementdən tək-tək və qrup şəklində müxtəlif kompozisiyaların tərtibində istifadə edilir. Qoç buy-

nuzu təsvirindən tək halda xalçaların kənar haşiyələrində, qrup halında isə xalçanın mərkəzində yerləşmiş müxtəlif həndəsi fiqurların perimetrində istifadə olunmuşdur (Şəkil 1. 18, 19, 22).

Xalçalar üzərində rast gəlinən qoç buynuzu ornamentinin günəşi və gücü təmsil etdiyi güman edilir. (6, s. 85)

Qoyunçuluq Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında indi də əhəmiyyətli rol oynayır və qədim xalçaçılıq sənəti öz ənənələrini müasir dövrümüzdə də davam etdirir. (Yaddan çıxarmayaq ki, xalçaçılıq sənətinin yaranması da qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı olmuşdur).

Azərbaycan xalçalarının Naxçıvan qrupuna daxil olan nümunələrdə (xüsusilə XIX-XX əsrlərdə toxunan xalça və xalça məmulatlarında) heyvan motivləri əsasən kiçik ölçülərdə doldurucu element kimi verilmişdir. Bəzi xalçalar üzərində həm erkək, həm dişi, həm də bala heyvanın təsvirini kompleks halında toxuyan xalçaçı maraqlı improvizasiya etmiş, obraz bolluğuna nail olmaq, eyni zamanda məna tutumunu saxlamaq üçün heyvanları dörd deyil, iki ayaqla göstərmişdir (2, s. 274).

Keramika və xalça məmulatları üzərində tez-tez rast gəlinən naxışlardan bir qrupu da nəbati ornamentlərdir. Nəbati ornamentlər qədim keramika məmulatı üzərində, həndəsi naxışlara nisbətən az işlənmişdir. Bitkilərin yalnız toxumlarının nöqtələr və ya kiçik ovalvari batıqlar şəklində verildiyini söyləmək olar. Ehtimal ki, dövrün xalçalarında da eyni vəziyyət olmuşdur. Çünki, müxtəlif növlərdən hazırlanmış əşyalar üçün ayrıca naxış tipindən istifadə olunmamış, eyni naxış formaları müəyyən dövrdə istehsal olunan bütün əşyalar üzərində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu fikir həm dəb, bəzək xarakterli ornamentlərə, həm də kult təyinatlı naxışlara aiddir.

Nəbati naxışlara orta əsrlərin bədii keramikası (Şəkil 1. 11-14;) və toxuculuq məmulatı (xüsusən xalçalar) üzərində (Şəkil 1. 24-29) daha çox təsadüf olunur ki, bu da insanların həyatında baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə bağlı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində yayılmış ornamentlərin inkişaf tarixində bir neçə mərhələ olmuşdur. Bu mərhələlər içərisində islam dininin qəbulundan sonrakı bir neçə əsri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, islam dini canlıların heykəllərini və təsvirlərini yaratmağı qəbul etmirdi. Bu səbəbdən də müəyyən dövr islam ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ornamentlərin məzmunu, motiv və semantikasi dəyişmiş, başqa istiqamətdə inkişaf etmişdir. Daha doğrusu, antropomorf və zoomorf məzmunlu naxışlar aradan qalxmış, həndəsi və nəbati naxışlar geniş yayılmağa başlamışdı. Xüsusən memarlıqda və xalçaçılıqda çox mükəmməl və mürəkkəb kompozisiyalı həndəsi naxışlar yaranmışdı.

Qədimdən başlayaraq günümüzdə qədər daha çox rast gəlinən naxış, bitkilərin ilkin inkişaf fazasını əks etdirən torpaqdan yeni cücərən bitki - “üç

yarpaq” naxış formasıdır (Şəkil 1. 11-14; 24-29). Qərbin simvollar nəzəriyyəsi bu naxışı liliya ilə qarşılaşdırır. Xalçalar üzərində nəbati ornamentlər olduqca stilizə olunmuş şəkildə verildiyindən bəzən onların hansı bitkiyə aid olduğunu müəyyən etmək çətin olur. Bu naxışdan xalçaların müxtəlif yerlərində (həm ortada, həm kənarlarda) müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Bəzi nümunələrdə bu naxışlar simmetrik şəkildə xalçanın ortasını bütünlüklə əhatə edir (10, s. 72, Şəkil 8). Çox güman ki, bu naxış həyatın başlanğıcını, təbiətin oyanmasının, yazın gəlişini simvolizə edir.

Müsəlman xalçaları üzərindəki analoji nəbati naxışlara dövrün bədii keramikası üzərində də rast gəlinir. Bədii keramikanın – orta əsr şirli qablarının ən yaxşı nümunələri süfrə qablarıdır. Boşqabların, nimçələrin, tabakların kənarlarındakı naxışlarla xalçaların kənarlarındakı naxışlar demək olar ki, eynidir. Bu naxışlar içərisində yarpaq və çiçəklərin stilizə olunmuş formalarına daha çox təsadüf olunur. Olduqca simmetrik və nəfis işlənmiş üçyarpaq naxışlara daha çox XI-XII əsrlərin şirli gil qabları üzərində rast gəlinir (9, s. 167, 1-ci şəkil).

Keramika və xalça üzərindəki naxışların tədqiqi göstərir ki, ornamentlər xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi, dünyagörüşünün təzahürüdür. Hər bir naxış təsadüfən ortaya çıxmamış, insanların gündəlik həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktorların onların düşüncəsinə təsirindən yaranmışdır. Bir sözlə, naxışlarda insanların həyat haqqındakı fikirləri, düşüncələri öz əksini tapmışdır. Naxışların hərtərəfli tədqiqi toplumların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini daha dərinlən öyrənməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:**Azərbaycan dilində**

1. İbrahimli B.İ., Aşurov S.H. Azərbaycan arxeoloji abidələrində qoç simvolu // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2007, №1, s. 90-96.
2. İsa Həbibbəyli, Vidadı Muradov. Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik / Bakı: Elm, 2017, 284 s.
3. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu / Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 120s.
4. Müseyibli N., Ağalarzadə A. Həsənsu kurqanı / Bakı: Nafta-Press, 2013, 92 s.
5. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası/ Bakı: Nafta-Press 2002, 158 s.
6. Hüseynov M. Xalça sənətində naxış yaddaşı/ Bakı, Təhsil 2012, 104 s

Türk dilində

7. Çoruhlu Yaşar. Erken devr türk sanatı / İstanbul: Kabalci yayınevi, 2000, 406 s.

Rus dilində

8. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана / Баку: Элм, 1991, 256 с.
9. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран / Москва, Типография №12, 2000, 176 с.
10. Ибрагимли Бахлул. Ковры огузов: история в орнаментах // Azərbaycan xalçaları, Cild 9, №30, 2019, s. 70-79.
11. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые / Перевод. с нем. А.Варшавского. СПб.: Амфора, 2001.-508 с.

Summary

The semantics of some ornaments on ceramics and carpets

Gunay Bayramova

The history of ornaments comes from ancient times. Even in the Neolithic era, when the first clay vessels appeared, people began to decorate them with different ornaments. Subsequently, ornaments appeared on other products. The appearance and development of ornaments can be better traced to ceramic and carpet products. The studied ornaments are mainly of three types: geometric, zoomorphic and floral. Anthropomorphic images are rare. All ornaments are polysemantic in nature. Triangles (symbols of mountains), two symmetrically curving lines connected by an arc in the middle (ram's horns) and a three-petal ornament stand out among the ornaments in terms of quantity and variety. As a result of economic and social development in the Bronze Age, ornaments became more complex. Ornaments already symbolize not only real objects of the surrounding world, but also the a reflection of a person's spiritual activity, a product of his myth-making.

A comprehensive study of ornaments allows you to better illuminate the material and spiritual culture of the people.

Key words: Culture, ceramics, carpet, ornament, semantics.

Резюме

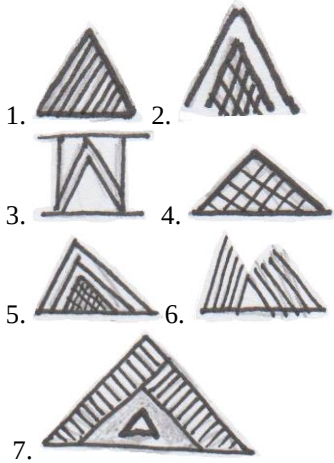
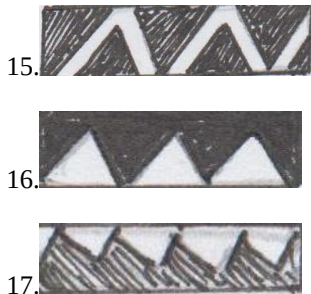
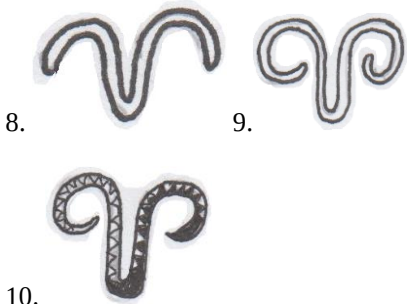
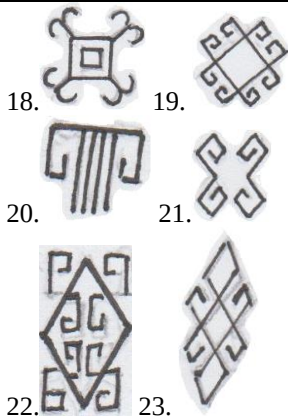
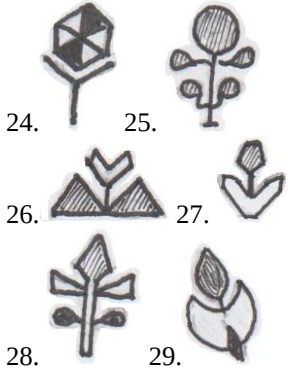
Семантика некоторых орнаментов на керамике и коврах

Гюнай Байрамова

История орнаментов идет из глубокой древности. Еще в эпоху неолита, когда появились первые глиняные сосуды, люди начали их украшать разными орнаментами. В дальнейшем орнаменты появились и на других изделиях. Появление и развитие орнаментов можно лучше проследить на керамических и ковровых изделиях. Изучаемые орнаменты, в основном, три вида: геометрические, зооморфные и растительные. Редко встречаются антропоморфные изображения. По своему характеру все орнаменты полисемантичны. Среди орнаментов по количеству и разновидности выделяются треугольники (символы гор), две симметрично извивающиеся линии соединенные дугой в середине (бараньи рога) и трехлепестковый орнамент. В результате экономического и социального развития в эпоху бронзы орнаменты стали более сложными. Орнаменты уже символизируют не только реальные объекты окружающего мира, но и являются отражением духовной деятельности человека, продуктом его мифотворчества.

Всестороннее изучение орнаментов позволяет лучше освещать материальную и духовную культуру народа.

Ключевые слова: Культура, керамика, ковер, орнамент, семантика.

	Keramika	Xalça və xalça məmulatı
Üçbucaqlar	 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7.	 15. 16. 17.
Qoç buynuzu	 8. 9. 10.	 18. 19. 20. 21. 22. 23.
Üç yarpaq	 11. 12. 13. 14.	 24. 25. 26. 27. 28. 29.

Şəkil 1. Keramika və xalça məmulatları üzərində rast gəlinən oxşar naxışlar.

Bədr həvvə Bikə xatunun epitaftiyası

Afaq Quluzadə

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
afaq-quluzade@mail.ru

Açar sözlər: epiqrafika, Xanəgah kompleksi, sənduqə, türbə, məhrab.

Orta əsrlərdə digər Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində yayılan ayrı-ayrı sufi təriqətləri ilə bağlı Xanəgahlar meydana gəldi. Xanəgahlar bir qayda olaraq karvan-ticarət yolları üzərində yerləşir və türbə, məscid, mədrəsə, dərvişlərin yaşaması üçün hücrələr, kitabxana, bir sıra yardımçı tikililərlə birləşən böyük kompleksdən ibarət olurdu. Kompleksin özəyini təriqətin ilk şeyxinin dəfn olunduğu türbə təşkil edirdi. Vəfat edən şeyxlər burada, yaxud onlar üçün tikilən ayrı bir türbədə dəfn edilirdi. Xanəgah ətrafında sufilərin məzarlarından ibarət qəbiristanlıq yaranırdı. Bəzən Xanəgaha yaxın yaşayış məskəninə adlı-sanlı əyanlarının və onların ailə üzvlərinin Xanəgah qəbiristanlığında dəfn edilməsi fəxr sayılırdı.

Orta əsr Xanəgahlarından biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonu ərazisində, Xanağa kəndindən təxminən bir kilometr aralıda, qədim İpək yolu üzərindəki hündür təpədə yerləşən Əlincəçay Xanəgahıdır. Kompleksdə vaxtilə bir sıra tikililər - yay və qış məscidi, minarə, türbələr olmuşdur. Günümüzədək yay məscidinin yarıyuq sütunları, tikili qalıqları, türbə və məscid binası gəlib çatmışdır. Buradakı abidələr haqqında ilk dəfə Azərbaycan Tədqiq və Tətib Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin elmi katibi Mirbağır Mirheydərzadə 1926-cı il elmi səfərinin hesabatında məlumat vermişdir [1, 78-80].

Orta əsrlərdə Xanəgah kompleksinin ətrafında qəbiristanlıq yaranmışdır. Xanəgahda müxtəlif illərdə aparılan təmir-bərpa işləri zamanı nəfis tərtibatlı mərmər sənduqələr, mərmər və digər materialdan hazırlanan başdaşılar, üzərində ornament işlənən və kitabə yazılan quyu qapaqları aşkar edilmişdir (1969-2004-cü illər) [2, 237]. Xanəgah çeşməsinin kitabəsi [3, 45-46; 4, 85-87], şeyx əzəmin başdaşısı [5, 153-155], dörd mərmər sənduqə [6, 57-59; 7, 149-153; 8, 213-217], arxeoloq Ələsgər Ələkbərovun 1926-cı ildə burada gördüyü cəhrayı rəngli mərmər başdaşılardan qalıqları [9, 246] Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fondunda qorunur. Qalıqlardan birində sufizmdə yüksək məqam olan “qütb əl-arifin” termini qalmışdır. [10, 80]. Yaşıl rəngli daşdan hazırlanan kiçik ölçülü sənduqə (mərhümə ustad Məhəmməd Hacı Hüseyn oğlunun qızı Ağanənə) vaxtilə türbənin arxa tərəfində divara hörülmüşdür [11, 90]. Aşkar edilən abidələr tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilərək çap etdirilir.

Torpağın altından tapılan mərmər sənduqələrdən biri yalnız olaraq

türbənin daxilində bir qəbir üzərinə qoyulmuşdu. 1935-ci ildə kompleksin abidələrini öyrənən epiqrafçı Əjdər Ələsgərzadə elmi səfərinin hesabatında türbədəki qəbrin üzərində mərmər sənduqə deyil, taxtadan hazırlanan sandıq qoyulduğunu yazırdı [12].

Abidənin təsviri. Tədqiq etdiyimiz abidə Xanəgah ətrafında abadlıq-bərpa işləri aparılarkən torpağın altından tapılmışdır. Şənduqənin üst səthinin kənarları ensiz haşiyə şəklində saxlanılmaqla qalan sahə yonularaq bir qədər dərinləşdirilmişdir. Mərkəzdə çatmatağla bağlanan düzbucaqlı sahə, onun daxilində isə yuxarı hissəsi dörd ləçəkli ornamentdən ibarət ikinci bir düzbucaqlı işlənmişdir. Səthin baş tərəfində-haşiyədən aşağıda düzbucaqlı çərçivə yonulmuşdur. Şənduqənin yalnız üst səthində ərəb dilində kitabələr həkk edilmiş, yan tərəfləri kitabəsiz və ornamentsiz olaraq boş saxlanılmışdır. Şənduqənin səthi bir qədər zədələnmişdir. Abidənin üzərində ərəb dilində iki kitabə həkk edilmişdir.

Kitabələr. 1. Səthin baş tərəfindəki düzbucaqlı çərçivə sətirarası xətlə iki yerə ayrılıb, kitabə iki sətirdə və bəzi sözlər sətirdən yuxarı qaldırılmaqla həkk edilmişdir:

هذه روضته المرحومه بدر حوا بيكي بنت قاضي مجد الدين

Tərcüməsi: “Bu bağça qazı Məcd əd-Dinin qızı mərhumə Bədr Həvvə Bikəndir”.

2. Səthin dörd bir kənarını əhatə edən ensiz haşiyədə səkkiz kiçik düzbucaqlı daxilində nəsx elementli süls xətt ilə Qurani-kərimdən ayə həkk edilmişdir:

بسم الله الرحمن الرحيم
 الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنه و لا نوم
 له ما في السموات و ما في الارض من ذا الذي يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم و ما
 خلفهم
 و لا يحيطون بشيء
 من علمه الا بما شاء وسع كرسيه
 السموات و الارض و لا يوده حفظهما و هو العلي العظيم و صدق رسوله الكريم

Tərcüməsi:

“Allah! Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur [Zatı və kəmal sifətləri ilə hər şeyə qadir olub bütün kainatı yaradan və idarə edən, bəndələrini dolandıran və onların işlərini yoluna qoyan] əbədi və əzəli varlıq Odur. O nə mürgü, nə də yuxu bilər. Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur. Allahın izni olmadan [qiyamətdə] Onun yanında [hüzurunda] kim şəfaət [bu və ya digər şəxsin günahlarının bağışlanmasını xahiş] edə bilər? O, bütün yaranmışların keçmişini və gələcəyini [bütün olmuş və olacaq şeyləri] bilir. Onlar [yaranmışlar] Allahın elmindən Onun özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər. Onun kürsüsü [elmi, qüdrət və səltənəti] göyləri və yeri əhatə etmişdir. Bunları mühafizə etmək Onun üçün heç də çətin deyildir.

Ən uca və ən böyük varlıq da Odur!”

Qurani-Kərim, II-256 [13, 37-38].

Kitabələri H.F.Səfərli və M.S.Nemət çap etdirmişlər.

Mərhumənin adı bir dəfə Xvandar Bikə oxunmuş [14, s.63, kit.32, şəkl. 32], sonrakı illərdə də abidənin üzərindəki ad hər dəfə ayrı-ayrı oxunuş variantlarında verilmişdir.

Kitabənin M.S.Nemətin çap etdirdiyi illüstrasiyasında haşiyədəki beşinci düzbucaqlıda “yəhitun” sözündən əvvəl “lə” işlənilməmiş və ayə “vasiə” sözündək (altıncı düzbucaqlı) bərpa edilməmişdir [15, ill. 1037, s.181].

Kitabənin mətnində Quran ayəsindən sonra həkk edilən cümlənin “sadaqa” sözündən əvvəl “va” bağlayıcısı yazılmamışdır [15, ill.1037, s.181; kit. №1037, s.69].

M.S.Nemət mərhumənin adını birinci dəfə Xond Bikə [16, 65], ikinci dəfə Xvand Bikə oxumuşdur [15, 69, kit. № 1037]; “Toplu”da verilən illüstrasiyada kitabənin özündə olmayan hərflər işlənilmişdir. Belə ki, Bikə sözünün üzərində həkk edilən Bədr adındakı “rə” hərfinin “fə” kimi verilməsi dolaşlıq yaratmışdır [15, ill.1037, s.181].

Bundan sonra H.F. Səfərli 2002-ci ildə adı “Hand Bikə” kimi çap etdirir [17, 38]. Baxmayaraq ki, Bədr Həvva Bikə adı H.F.Səfərlinin verdiyi illüstrasiyada düzgün işlənilmişdir [17, şəkl.8]. H.F.Səfərli 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında M.X.Nemətin oxuduğu variantı-Xond Bikə adını düzgün hesab edir [18]. Xond Bikə adı “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nda da verilmişdir [19, 105].

Bədr Həvva Bikənin adı Xanəgah məscidinin məhrabı üstündə qoyulan h.901-ci il (1495-1496-cı illər) tarixli ərəb dilli kitabədə qalmışdır. İki sətirlik kitabədən məlum olur ki, Bədr ul-Həvva Bikə xatun kamil şeyx, xalqlar arasında tayfalar müştəfi, arifbillah şeyxinin qəbirüstü abidəsini tikdirmişdir. Kitabə Ə.Ələsgərzadə, S.Kərimzadə, M.S.Nemət tərəfindən öyrənilmişdir. Ə.Ələsgərzadədən sonrakı tədqiqatçılar onun xatunun adını oxumadığını yazırlar. Ə.Ələsgərzadənin AMEA Tarix İnstitutunun Elmi arxivində saxlanılan əlyazmasında qadının adındakı “...Bikə xatun” sözləri qeyd edilmiş, lakin görünür, o, adı tam dəqiqləşdirə bilmədiyi üçün məqaləsində yazmamışdır [20, 381].

S.Kərimzadə ərəb dilindəki kitabədə adı düzgün araşdırmış, lakin tərcümədə Bədr ul- Həvva Bikə deyil, Bədir Həvva Bikə yazır [21, 16]. Xatunun adının Xond Bikə (Xandar, Xvand, Xond, Hand) şəklində oxunmasının düzgün olmadığını, S.Kərimzadənin bu adı ərəb dilində düzgün araşdırdığını 2007-ci ildə bir məqaləmizdə qeyd etdik [22, 9]. Bundan sonra M.Nemət həm S.Kərimzadənin, həm də özünün oxuduğu variantları birləşdirərək 2010-cu ildə yazır: “türbənin içərisində (*müəllif birinci türbəni nəzərdə tutur* - A.Q.) mərmər sənduqədən müəyyənləşdirmək olur ki, abidə Qazi Məcdəddinin qızı

Bədr əl-Həvvə, Bikə Xonda aiddir. ... Xond Bikə kompleksdəki Şeyx Hacı Lələ Məlik türbəsinin kitabəsində adı çəkilən Bədr əl-Həvvə Xond Bikə xatundur [23,89]. Digər tədqiqatçı da yekdil bir fukrə gələ bilməmiş, həm mehrabın, həm də sənduqənin üzərindəki kitabələrdə xatunun adını müxtəlif variantlarda yazmışdır: Hand Bikə, Xond Bikə, Həvvə Bədr Bikə xatın, Bədir Həvvə Bikə xatın... [24].

Sənduqənin üzərində Bədr Həvvə Bikənin vəfatı tarixi yazılmamışdır.

M.S.Nemət sənduqə kitabəsində mərhumənin adını - Xvand Bika, mehrabın üstündəki kitabədə isə Xond Bike oxuyur. Yazır ki, birinci türbədə dəfn edilən Xond Bike Xatunun şeyx Hacı Lələ Məliyin qəbri üzərində türbə tikdirməsi nəzərə alınarsa onun vəfatı tarixini 901 h.i.-dən sonraya aid etmək olar [15,70, kit. 1039]. Xanəgah ətrafından tapılıb Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə aparılan mərmər sənduqələrdən üçü (Əmir Ərəbşahın qızı Qureys - h.848/1444-1445, Əmir Xəlifənin oğlu əmir Şah Mənsur - h.897, ramazan/16.07.1493 və şeyx qızı Mikeysə xanım-h.897/1491-1492) dekor baxımından çox nəfis şəkildə tərtib edilmişdir. Əmirzadə Qəzənfərin sənduqəsi isə Bədr Həvvə Bikənin abidəsi kimi sadə nəbatı ornament və təsvirlər olmadan düzəldilmişdir. M.Nemət Xond Bike xatunun sadə, bəzəksiz düzəldilən sənduqəsinin forma, ornament və xətt xüsusiyyətlərinə görə yuxarıda qeyd edilən nəfis tərtibatlı üç mərmər sənduqə ilə eyniləşdirməyin mümkün olduğunu göstərir. Halbuki, özünün də qeyd etdiyi kimi, “hər üç sənduqənin yan tərəflərini bəzəyən çoxqatlı, mürəkkəb xalça ornamentləri, üst hissədə ... güldəndən ayrılan nəfis işlənən nar çiçəkləri” Bədr Həvvə Bikənin sənduqəsində işlənilməmişdir. O, yenə də yanlış olaraq hər üç sənduqə üzərində Qurani-Kərimin Bəqərə surəsindən 255-ci ayənin həkk edildiyini yazır [15, 178, ill. 1035; s.179, ill. 1034; s.180, ill. 1035; s.181, ill. 1037].

H.F.Səfərli yazır ki, “bu qadınla xanəgaha daxil olan məscidin mərabının baş tərəfindəki kitabədə adı çəkilən qadın – Hacı Lələ Məliyin arvadı eyni adamdır. Mehrabın kitabəsinə və bu kitabənin məlumatlarına əsasən ehtimal etmək olar ki, xanəgahın şeyxlərindən və orada fəaliyyət göstərən sufi cəmiyyətinin rəhbərlərindən olan Hacı Lələ Məlik ailəsi ilə birlikdə xanəgahda yaşamışdır. O, arvadından tez, hicri 901-ci (1495-1496-cı illər) ildə vəfat etmiş, arvadı Hand Bikə isə onun xatirəsinə əzəmətli abidə tikdirmişdir və bu haqda mehrabın kitabəsində məlumat verilmişdir. Deməli, kitabədə qeyd edilən ildə - XV əsrin sonlarında Hand Bikə sağ imiş. O, ərindən sonra da xanəgahda yaşamış, vəfat etdikdən sonra isə hörmət əlaməti olaraq orada dəfn olunmuşdur” [17,39].

H.F.Səfərli də M.S.Nemət kimi mərhumənin vəfatı tarixini düzgün olaraq XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərinə aid edir.

2004-cü ildə Xanəgahda təmir-bərpa işləri görülərkən birinci türbənin döşəməsinin altında aşkar edilən dörd qəbir açılmamış və tədqiqat aparılma-

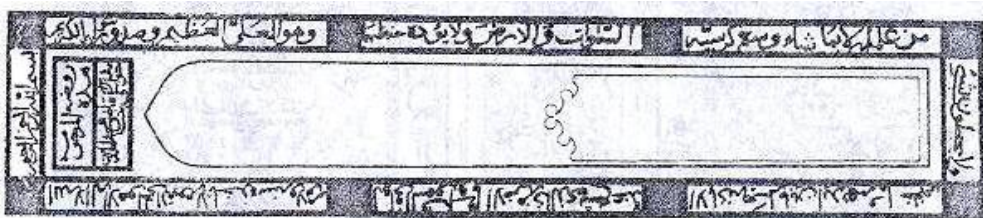
mışdı. Buna görə qəbirlərdən hansında qalın dəfn edilməsi məlum deyil.

Bədr Həvvə Bikənin sənduqəsi üzərində vəfatı tarixinin yazılmamasına gəlincə, ola bilsin, o, şeyxin abidəsi tikilərkən özü üçün də bu abidəni əv-vəlcədən hazırlatdırmışdır. Bəlkə də həmin ildə dünyasını dəyişmişdir.

Mehrabın üzərindəki kitabədə Bədr ul-Həvvə Bikə xatun, sənduqə üzərində isə Bədr Həvvə Bikə yazılsa da bu adlar eyni şəxsə aiddir.

Xanağa kəndinin yaşlı sakinlərinin məlumatına görə Xanəgah məscidinin mehrabı üzərindəki kitabədə adı qalan Bədr ul-Həvvə Bikə xatun kənddəki məscidi və yaxınlıqdakı hamamı tikdirmiş, Əlincə qalasında təmir işləri aparmışdır. Ulu babaların yaddaşından süzülüb gələn bu faktlar həmin xatunun zəngin olduğunu göstərir. Kitabədə onun adının qarşısındakı epitetlər orta əsrlərdə saray əyanlarının xanımlarına verilir, sənədlərdə, məktublarda onların adı qarşısında yazılırdı. Bu epitetlər Bədr ul-Həvvə Bikə xatunun yüksək zümrədən olduğunu göstərir. Bikə sözü tituldur (kişilərə isə bəy deyilir) və xatun sözü ilə yanaşı işlənərək xanımın yüksək təbəqədən olduğunu bildirirdi. Rzaəddin İbn Fəxrəddin yazır ki, "...bəy", yaxud "big" sözləri qadın cinsində çox vaxt bizim aramızda "bikə" kimi işlənir. ... Əsli güman ki, ululuq, yüksək mərtəbə sahibi demək olan "böyük" kəlməsi, ya da ki, qoruyan mənasını bildirən "big" kəlməsidir [25,13].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tədqiqatçılar (S.Kərimzadə, F.Səfərli, M.Nemət) Bədr ul-Həvvə Bikə xatunun şeyx Hacı Lələ Məliyin arvadı olduğunu yazırlar. Lakin xatunun epitetləri və bu ərazidən tapılan başqa kitabələr araşdırmanın digər yazılı qaynaqlarla davam etdirilməsini qarşıya qoyur.

Ədəbiyyat:

1. Mirheydərzadə Mirbağır. Əbrəqunus dairəsi məşhur Əlincə çayı sahilində vəqə bir neçə kəndlərin və Əlincə qalasının tədqiqi // "Azərbaycanı öyrənmə yolu" №4-5, Bakı: 1930. 1926-cı il səfərinin hesabatı. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fondu. Əlyazma. 10 s.
2. Quluzadə A. Naxçıvanda "Açıq səma altında muzey" // Elmi axtarışlar. XIII topla. "Səda", Bakı: 2005, s. 234-238.
3. Сафаров Ф.Я. Эпиграфические изыскания в Нахичеванской АССР // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1978). Баку: Элм, 1982, с. 45-48.
4. Quluzadə A. Əlincəçay Xanəgahının çeşmə kitabəsi // Azərbaycan arxeologiyası. Xəzər universiteti. Bakı, №3-4, 2002, s. 85-87.
5. Quliyeva A. Şeyx Xorasan xanəgahından tapılan bir epitafiya haqqında // Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin Əsərləri. VI buraxılış, "Əcəmi", Naxçıvan: 2001, s. 153-155.
6. Сафаров Ф.Я. Эпиграфические памятники из Ханикаха на Алинджакай Нахичеванской АССР // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1976). Баку: Элм, 1979, с. 57-59.
7. Quluzadə A. Əmir Şahmənsurun epitafiyası // Elmi axtarışlar. X buraxılış. Bakı: Nurlan, 2004, s. 149-153.
8. Guluzadeh A.A. The epitaph of emir Arabshahs daughter Quraysh // Global Science and Innovation [Text]: materials of the II International Scientific Conference, Vol. I, Chicago- USA, May 21-22nd, 2014, p. 213-217.
9. Алекперов А. Поездка в Зангезур и Нахкрай. В кн.: Исследования по археологии и этнографии в Азербайджане. Баку: 1960, s. 243-249.
10. Кулизаде А. Новые данные о Ханигахе на Алинджакай // Археология. Этнология. Фольклористика Кавказа. Международная научная конференция, посвященной 90-летию юбилею академика А.М.Апакидзе. Сборник кратких содержания докладов. Издательство «Некери», Тбилиси: 2004, с. 80.
11. Quliyeva A. 2002-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan epiqrafik tədqiqatlar haqqında // Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. "Nafta-Press" nəşriyyatı, Bakı: 2003, s. 88-90.
12. Ələsgərzadə Ə. Şeyx Xorasan türbəsi. Əlyazma. AMEA TİEA, inv. 263.
13. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədaliyevindir. Azərənəşr, Bakı: 1991, 714 s.
14. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв.) как историко-культурные памятники. Диссертация на соискание уч. ст. к.и.н. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАНА, инв. №8383.
15. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников. Т.III Арабо-персоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII-начала XX века). Баку: XXI YNE, 2001, 216 s.
16. Məşədixanım Nemət. Ərəb və fars dilli kitabələrdə Naxçıvan. Naxçıvan

- tarixinin səhifələri. "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziun materialları. Bakı: 1996, s. 64-67.
17. H.F.Səfərli. Culfa bölgəsinin epigrafiq abidələri. Elm, Bakı: 2002. 80 s.
 18. Səfərli H.F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Nurlan, Bakı: 2003, 392 s.
 19. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan: 2008, 521 s.
 20. Алескерзаде А. Надписи архитектурных памятников Нахичеванской АССР // ААЭН. Москва-Ленинград, 1947, с. 369-390.
 21. Керимзаде С. Надписи памятников архитектуры Азербайджана XI-XIV веков. Автореферат на соискание уч. ст. к.и.н. "Elm", Bakı: 1970. 37 s.
 22. Quluzadə A. M.Nemətin Azərbaycan epigrafiyasını "özəlləşdirmək" cəhdi // "Elm" qəzeti. 18 yanvar, № 1-2 (808-809), 2007, s. 9.
 23. Nemət Məşədixanım. Azərbaycanda pirlər. "Elm və təhsil".Bakı: 2010,209 s.
 24. Hacı Fəxrəddin Səfərli. Şeyx Hacı Lələ Məlik // Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin Əsərləri. VII buraxılış. "Elm", Bakı: 2003, s. 27-31; Yenə onun: Adları epigrafiq abidələrdə aşkar edilmiş görkəmli şəxsiyyətlər (III məqalə) // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, №2(67), 2015, s.138-143; Yenə onun: Adları epigrafiq abidələrdə aşkar edilmiş görkəmli şəxsiyyətlər // Dövlət və din. Mart, №3, 2015, s.104-112; Yenə onun: Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlər // Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 328 s.; Сафарли Гаджифахраддин. Эпиграфические памятники Нахчывана. «Аджеми», Нахчыван: 2017, 198 с.
 25. Rzaəddin ibn Fəxrəddin. Məşhur xatunlar. Orenburq, 1904. 448 s. Tatar dilində (Çара hazırlayanı Zəminə Hacıyeva). Azərnəşr, Bakı: 1993. 448 s.

Summary

The epitaph of Badr ul- Havva Bika khatun

Afag Guluzade

The article notes that during the various years of refurbishment in the temple, refined marble pendants, heads of marble and other materials, ornaments on ornamental wells were discovered. One of these monuments is the epitaph of Badr Havva Bika, daughter of Majd ad-Din, dating from the late 15th century to the beginning of the 16th century. The author points out some disadvantages and shortcomings in the work of previous researchers while reading the epitaph text.

Keywords: epigraphy, Hanegah complex, chest, tomb, altar

Резюме

Эпитафия Бадр ул-Хавва Бика хатуна

Афаг Гулузаде

В результате реставрационных работ, проведенных в Алинджачайском Ханегах в разные годы, были обнаружены изящно оформленные мраморные надгробные сундуки, надгробные камни, изготовленные из мрамора и других пород камней, а также орнаментированные крышки водных скважин.

Один из этих надгробных каменных сундуков принадлежит дочери кази Маджд ад-Дина Бадр Хавва Бике. Эпитафия на сундуке относится к концу XV - началу XVI века.

Автор в статье представляет свой вариант прочтения эпитафии, исправляя предыдущих исследователей.

Ключевые слова: эпиграфика, комплекс Ханегах, сагана, мавзолеев, алтарь.

Рецензия на книгу. А. В. Пачкалов. Золотая Орда по данным нумизматических источников. М., 2018, "КноРус", 126 стр. В 2018 году в Москве была опубликована монография историка и нумизмата, директора Музея финансов и доцента Финансового университета при правительстве РФ (г. Москва) Александра Владимировича Пачкалова «Золотая Орда по данным нумизматических источников». Рецензентами данной монографии являются известные нумизматы Э.В. Ртвеладзе и А.Г. Мухамадиев.

Период образования, развития и распада Золотой Орды в основном изучены на основе письменных источников. Однако изучение такого сложного государства как Золотая Орда на основе разноязычных источников не достаточно. Необходимо обращать внимание на нумизматические материалы. Особенно важны нумизматические материалы в вопросах локализации золотоордынских городов на территории Восточной Европы, в частности современной России.

Монография А.В. Пачкалова делает наибольший акцент на локализацию городов Золотой Орды по данным нумизматики, но также имеет и другие сюжеты, относящиеся к истории и нумизматике Золотой Орды. Особенно хочется отметить первый раздел «Георг Якоб Кер - первый исследователь Золотой Орды». До работы А.В. Пачкалова информация о деятельности этого ученого не изучалась, и его работа в области восточной нумизматики не была известна. Второй раздел монографии посвящен находкам античных монет на золотоордынских памятниках. На основе нумизматических материалов, найденных за последние 10-20 лет в различных регионах России, автор в следующих разделах монографии делает выводы по вопросам локализации некоторых центральных городов Золотой Орды, о которых имеются общие данные в письменных источниках, но вопрос об их точном местонахождении еще не решен. Среди них автор обращает особое внимание на локализацию городов Сарай и Гюлистан. Отдельно рассмотрены вопросы, связанные с трансгрессией Каспийского моря в XIV столетии. Новым является изучение нумизматических материалов Золотой Орды из района Хорезма, Мангышлака и Царевского городища в Нижнем Поволжье. Также интересны данные о монетных материалах в погребениях кочевников Западного Казахстана.

В написании книги привлекает внимание точность данных о различных находках нумизматических материалов. Имеются различные научно обоснованные выводы. Разумеется, нумизматические материалы полностью не разрешают вопросы с локализацией различных городов. Однако многие выводы обоснованы и убедительны. Но, как пишет сам автор, во многих предполагаемых местах расположения этих городов, пока не проведены основательные археологические раскопки.

В конце хотелось бы поблагодарить А. В. Пачкалова за этот труд. Для нумизматов, занимающихся изучением монетного обращения монгольских государств, данная книга послужит неоценимым источником. И хвала тем нумизматам, которые работают не только с монетами и их описаниями, но также привлекают различные источники для убедительности научных гипотез. Монография А.В. Пачкалова является новым, важным исследованием по нумизматике Золотой Орды.

Ганира Алиевна Пиркулиева
Доктор философии по истории, доцент
Баку, Азербайджан.